

S. Laczkó András

Egy csészényi bűn

*Barcsay Ábrahám: A' Kávéra***A Cup of Sin – Ábrahám Barcsay: On Coffee (A' Kávéra)*

Ábrahám Barcsay's poem *On Coffee (A' Kávéra)* is one of the best-known works in the literature of the Hungarian Enlightenment. The short, only eight lines long poem deals with a subject that rarely appears in 18th century Hungarian literature: the connection between the consumption of coffee and sugar and the system of colonial slavery that produced these commodities. The text brings to the fore one of the most controversial phenomena of the Enlightenment, the tension between the firm rejection of the institution of slavery in terms of the humane moral ideals of the time and the acceptance of the economic interests involved in its maintenance. Ábrahám Barcsay's work is particularly interesting because it seems that, through the representation of consumption of these two luxury items, coffee and sugar, he wanted to emphasise the responsibility (or complicity) of the consumer in maintaining the inhumane system of slavery. *A Cup of Sin* attempts to reinterpret the most problematic parts of the text in the context of economic history, the history of ideas and the contemporary events. As it is not known when Barcsay wrote his poem, the paper (based on the above-mentioned contexts) also attempts to answer the question of the date of its composition.

Keywords: slavery, consumption, coffee, sugar, Age of Enlightenment, Ábrahám Barcsay

A' Kávéra eszméletörténeti háttéréről írt tanulmányában Szőke György arra hívta fel a figyelmet, hogy rövideége dacára a költemény igen pontos ábrázolását adja azoknak a gazdasági folyamatoknak, amelyek eredményeként a mű zárlatában

* Az írás az *Irodalomtörténeti Közlemények*ben megjelent *Kávé, cukor, iszony. Barcsay Ábrahám A' Kávéra című versének kontextusáról* című tanulmány átdolgozott, rövidített, a PTE BTK Bölcsész Akadémia keretében 2025 tavaszán tartott előadásokat összegyűjtő lapszám számára készült változata. A hosszabb verziót l. *Irodalomtörténeti Közlemények* 127. (2023) 432–469.

sor kerülhet a szövegbeli „bölcs” iszonyatát kiváltó serkentő ital elfogyasztására.¹ Valóban, a cukor előállítását és kereskedelmét tárgyaló kezdősorok, valamint az ezeket követő, a kávénak szentelt hasonló tartalmú szakasz egyértelműen hozzákapcsolják a fogyasztót ahhoz a „termelési lánchoz”, amely a 18. század végén az európai piacok e két gyarmatáruval való ellátásáért volt felelős. Az előállító, kereskedő és vásárló közt nyilvánvalóan fennálló kapcsolat létének hangsúlyozása a vers gondolati struktúrája tekintetében azért bír különös jelentőséggel, mivel kiemeli az utóbbi erkölcsi pozíciójának ellentmondásosságát. A kávézó bölcs ezek szerint nem csupán az általa elfogyasztott termékek „véres” eredetével van tisztában, hanem saját szerepét is pontosan látja az ezek élvezetét számára lehetővé tevő szisztéma fenntartásában; a „hörpölés” aktusa a bűnben való részesedés tudatában teljesíti be a gazdasági folyamat célját, ezzel mintegy jóváhagyva, eredményében igazolva a rabszolgatartó rendszer kegyetlenségét.

A költemény a két fogyasztási cikk eredetével foglalkozó, a szöveg háromnegyedét kitevő része tehát kétségkívül meghatározó jelentőségű az azok vásárlóit/fogyasztóit illetően felvetődő morális probléma megértése tekintetében, ugyanakkor az olvasónak feltűnhet, hogy ezen belül a kávé és a cukor mintha nem egészen azonos súllyal jelenne meg. Ezt a benyomást kelti mindenestre az azokat külön-külön megszólító szakaszok közti terjedelmi különbség; a kávéra vonatkozó szövegrész mindössze a „nádméz” termelését és kereskedelmét tárgyaló négy sor felét teszi ki. Mint ahogy kérdésként merülhet fel az is, hogy Barcsay miért a cukor jellemzésével indította kávéra írt versét. A költemény e strukturális sajátosságai a szöveg értelmezése szempontjából talán nem látszanak különösebben fontosnak, ám a 18. századi szerző által minden bizonnyal ismert egykorú gazdasági kontextus, valamint a két gyarmatáru vonatkozásában számára potenciálisan hozzáférhető (gazdaság)történeti tudás felől szemlélve az azoknak szentelt szakaszok egymáshoz viszonyított aránya és elrendezése egyáltalán nem tűnik véletlenszerűnek.

Történeti tény, hogy a Barcsay versében megnevezett két élvezeti cikk fogyasztása a felvilágosodás kori Európában elválaszthatatlanul összefonódott egymással. A serkentő italt ugyan arab és török közvetítéssel ismerte meg a kontinens, ám az, szemben az iszlám világ szokásaival, kifejezetten cukorral édesítve vált népszerűvé és terjedt el előbb annak nyugati, majd keleti felén is.² A kávé és cukor konzumálásában fennálló szoros kapcsolat azonban korántsem jelentette azt, hogy

¹ Vö. SZŐKE 1974. 778–779.

² A kávé és cukor fogyasztásának egymással szorosan összekapcsolódó európai történetéről l. pl. MORRIS 2019. 45–89.; illetve James Walvin *How Sugar Corrupted the World* című könyvének „A Perfect Match for Tea and Coffee” című fejezetét: WALVIN 2019. 72–100. A kávé magyarországi elterjedésének történetéről l. KISBÁN 1988. 149–177.

a két termék azonos jelentőséggel bírt volna a gyarmatokkal folytatott európai kereskedelem, illetve az ennek háttérében álló, rabszolgamunkán alapuló termelési rendszer tekintetében. A Barcsay költeményében elsőként megnevezett „nád-méznek” ebben a vonatkozásban nem csupán gazdasági súlya, hanem történeti szerepe is jóval meghatározóbb volt, mint a kávéé. Az Európában régtől ismert, a középkortól kezdve a Földközi-tenger medencéjében is termesztett cukornád ugyanis a földrajzi felfedezések korának kezdetén az atlanti rabszolga-kereskedelem első és a 18. század végéig legfontosabb mozgatórugójává vált.³ A növényt a 15. század folyamán a spanyolok és portugálok honosították meg az Atlanti-óceán erre alkalmas, újonnan birtokba vett szigetein (Kanári-szigetek, Madeira, São Tomé stb.), ültetvényeik munkaerő-szükségletét pedig nagyjából ugyanettől az időszaktól kezdték el a nyugat-afrikai partvidéken vásárolt rabszolgákkal kielégíteni. A cukornádat 1493-as második útján maga Kolumbusz juttatta el az Újvilágba. A nagy haszonnal kecsegtető ültetvények a következő évszázadok folyamán egyre szaporodtak az amerikai gyarmatokon, miközben mind több nemzet (angolok, hollandok, franciák stb.) kapcsolódott be az ezeket kiszolgáló, szintén igen jövedelmező és ezért egyre nagyobb méreteket öltő emberkereskedelembé is.⁴ A felvilágosodás korára a cukor a gyarmatok és az Óvilág közötti gazdasági kapcsolatok legfontosabb árucikkévé,⁵ Nyugat-India pedig annak legjelentősebb előállítójává vált.⁶ Az amerikai kolóniakon egyre nagyobb volumenben folytatott termelésnek és az ennek hatására folyamatosan bővülő kínálatnak köszönhetően a 17–18. századra a korábban luxuscikknek számító „nád-méz” lényegében mindenki számára hozzáférhető, mindenhol kapható, a hétköznapi élet közönséges szükségletei közé tartozó termék lett az öreg kontinensen.⁷ A kortársak számára persze az sem volt titok, hogy az európai gazdaságot, életmódot, étkezési szokásokat

³ A cukornádtermesztés és cukorgyártás történetének korai szakaszairól, valamint annak az atlanti rabszolga-kereskedelemmel való összefonódásáról áttekintően l. WALVIN 2019. 1–50.; magyarul ugyanerről: LÉVAI 2020. 40–65.

⁴ Az atlanti rabszolga-kereskedelem történetéről magyar nyelven l. MANNIX – COWELEY 1973.

⁵ Vö. pl. DRESCHER 2009. 123. A cukor gazdasági jelentősége természetesen a kortársak számára is nyilvánvaló volt, hiszen számos, statisztikai adatokat is tartalmazó írás jelent meg a témában. Jellemző módon az európai gyarmatosítás történetét legátfogóbban bemutató 18. századi kiadvány, Raynal abbé *Histoire des deux Indes* című többkötetes vállalkozásának a cukor előállítását ismertető része azzal a megállapítással zárul, hogy nehéz volna annál üzletileg előnyösebb terményt találni. („On trouveroit difficilement une culture plus avantageuse.”) RAYNAL 1781. 6:164.

⁶ Vö. WALVIN 2019. 40. Táblázatos formában ugyanezt l. pl. DRESCHER 2010. 48.

⁷ Erről l. pl. James Walvin idézett művének „Shopping for Sugar” című fejezetét: WALVIN 2019. 61–71. A téma magyar vonatkozásai tekintetében vö. KISBÁN 1987.

és tárgyi kultúrát⁸ is jelentős mértékben átformáló „cukorforradalom”⁹ alapját a rabszolgamunka jelentette. Noha az újvilágbeli kolóniákon más mezőgazdasági termények (indigó, kávé, kakaó, dohány) előállításában, valamint bányákban és egyéb munkákra is használtak nem-szabad munkaerőt, a 18–19. század fordulójáig mégis a cukornád termesztése és a finomított „nádméz” előállítása jelentette az emberkereskedelem legnagyobb felvevőpiacát.¹⁰ A koloniális javak közül ez a termék volt tehát az, amely a gyarmattartó hatalmak és a rabszolgaság kapcsolatát megalapozta¹¹ és hosszú időn keresztül dominálta,¹² ezért, ahogy az ennek az élelmiszernek a történetéről szóló monográfiájában James Walvin fogalmazott, a felvilágosodás korára a cukor a rabszolgaság „szinonimája” lett.¹³

A kávé a cukorénál lényegesen rövidebb előtörténetre tekinthet vissza Európában. A serkentő ital élvezete az 1600-as évek második felében jött divatba a kontinens nyugati felén, ám fogyasztása csak a következő évszázad folyamán vált igazán tömegessé,¹⁴ mégpedig olyan eseményeknek köszönhetően, amelyekre Barcsay is utal költeményében: „Hát te, rég csak Moka táján termett kis bab, / Mennyit szenved értted nyúgoton is a’ rab”. Az 1700-as évek elejéig a világon forgalmazott kávémennyiség teljes egészében az Arab-félszigetről származott, s a termék kereskedelmének legfontosabb elosztási központja a versben is megnevezett jemeni kikötőváros volt. A 18. század első felében azonban a franciák és a hollandok is sikeresen telepítették át gyarmataikra a kávécserjét, átütő erejű változásokat indítva el ezzel a termék piacán. Az európai hatalmak kolóniáin ütemesen szaporodó ültetvényeknek köszönhetően a világpiacon eladásra kínált kávé mennyisége tetemesen megnőtt, ezzel párhuzamosan pedig a termék előállításában addig monopolhelyzetben lévő közel-keleti térség jelentősége rohamosan csökkent.¹⁵

⁸ Erről l. WALVIN 2017. 11–36.; WALVIN 2019. 62–118.

⁹ WALVIN 2019. 39–40.

¹⁰ A »cukorszigetek« kiemelkedően nagy rabszolgamunka-igényének okairól és annak következményeiről átfogóan l. STINCHCOMBE 1995.

¹¹ STINCHCOMBE 1995. 50.

¹² A gyapottermelés csak az 1790-es évektől, a gyapottisztító gép feltalálása után vált a rabszolga-kereskedelem második nagy mozgatójává. L. pl. MANNIX – COWELEY 1973. 71.

¹³ „Sugar had become synonymous with slavery.” – WALVIN 2019. 41.

¹⁴ Az európai kávéfogyasztás az 1739–1789 között eltelt ötven évben nagyjából a tízszeresére emelkedett. Vö. TOPİK 2000. 641–653; 648. A kávé termesztésének, kereskedelmének és fogyasztásának történetéről természetesen a 18. század végi olvasók is számos forrásból tájékozódhattak. A *Histoire des deux Indes* hatodik kötete külön részben foglalkozott az ital eredetével és elterjedésével. (Vö. RAYNAL 1781. 6:153–156.) De a korabeli magyar lapok olvasói is részletes ismeretekre tehettek szert ugyanebben a kérdésben. (Vö. pl. „A’ Kávé plántáról”, *Mindenek Gyűjtemény*, 1790. jún. 26; 392–400.) A kávé történetének erről a szakaszáról összefoglalóan l. MORRIS 2019. 45–89.

¹⁵ A közel-keleti kávé világpiaci részesedése úgy csökkent le radikálisan, hogy mindeközben a termelés volumene érdemben nem változott. (Vö. MORRIS 2019. 61.) Az ott és az amerikai gyarmatokon termesztett kávé között jelentős árkülönbség alakult ki; ahogy arról az *Histoire des*

A század közepére az amerikai gyarmatok szolgáltatták a kereskedelmi forgalomba kerülő kávé több mint felét, az 1780-as évekre pedig már a világszerte értékesített mennyiség mintegy 80%-a volt karibi eredetű.¹⁶ A hihetetlen gyorsasággal végbemenő piaci átrendeződés – amit már a kortársak is „kávéforradalomként” aposztrofáltak¹⁷ – eredményeként a „kis bab” jelentősége a nyugat-indiai gyarmatok exportjában a század második felére a cukoréval vetekedett, a belőle készült italt pedig általánosan hozzáférhetővé lett Európa-szerte. Barcsay versének igen fontos mozzanata a jemeni kikötőváros éppen ezt a folyamatot felidéző megnevezése; a világkereskedelem korábbi központjára tett utalás nem pusztán a növény élőhelyének kiterjedtebbé válását s nem is csupán a kávétermelés súlypontjának földrajzi áthelyeződését írja le, hanem alkalmas volt arra is, hogy felidézze azt a több évtizede zajló gazdasági processzust, amelynek eredményeként lehetővé vált a szöveg tárgyát képező luxuscikk mindennapi élvezete. Mint ahogy azt is, hogy ez a már a kortársakat is ámulatba ejtő sikertörténet éppúgy a termelésnek az atlanti rabszolgatartó rendszerrel való összekapcsolásán alapult, ahogy az korábban a cukor esetében is történt.¹⁸

A’ *Kávéra* nemcsak az előállítási és ellátási láncolat végpontjaként mutatja be a vásárlót, hanem az ital elkészítésének processzusába és a fogyasztás pillanatába beleír egy annál összemérhetetlenül nagyobb léptékű időbeli folyamatot is.¹⁹ Költeményének szövegstruktúráján keresztül Barcsay igen ökonomikus módon jelenítette meg a vers témáját adó két terméknek az európai gazdasággal és az atlanti rabszolgasággal összefonódó történetét. Megszólításuk szövegbeli sorrendje, valamint a nekik szentelt sorok mennyiségi különbsége az egykorú kontextus felől szemlélve mindenesetre úgy kronológiai rendjét, mint belső arányait – a két árucikk piaci súlyát – tekintve igen pontos leképezését adja annak a gazdaságtörténeti folyamatnak, amely a cukor és kávé élvezetét általánosan lehetővé tette az európai fogyasztók számára.

Barcsay költeménye a gazdaságtörténeti folyamat menetrendjének pontos és nagyon ökonomikus megjelenítése mellett egy további szempontból is rendkívül precíz ábrázolását adja a két termék előállítása és a rabszolgaság közötti kapcsolatlaknak. A „nádmézet” a cukornádültetvényeken dolgozó „[r]ab szerencsen’ véres

deux Indes egykorú olvasója is értesülhetett, az utóbbit mindössze a levantei kávé árának negyedéért kínálták a 18. század végén Franciaországban. (Vö. RAYNAL 1783. 7:11.) Az olcsó karibi kávé nemcsak az európai piacokat árasztotta el, de még Kairóban is kiszorította a jemenit. Az amerikai termék versenyleőnyét pedig elsősorban a rabszolgamunka biztosította. (Vö. TOPIK 2000. 648.)

¹⁶ Erről l. pl. BAGHDIA NTZ MCCABE 2015. 198.; MORRIS 2019. 8.

¹⁷ Vö. HILLIARD D'AUBERTEUIL 1776. 51.

¹⁸ A jemeni kávétermelés, szemben a karibi térség ültetvényeivel, nem rabszolgamunkán alapult, hanem parasztgazdaságokban folyt. (Vö. TOPIK 2000. 648.)

¹⁹ Vö. SZÓKE 1974. 779.

veríték' gyümölcse"-ként aposztrofáló, igen hatásos kezdősor érzelmi intenzitásához viszonyítva a „kis bab” okozta bajokra („Mennyit szenved értted nyúgoton is a' rab”) utaló szakasz jóval kevésbé tűnik erőteljesnek. Az Európában fogyasztott cukorhoz és kávéhoz fűződő emberi szenvedés egymástól eltérő mértékűként való versbeli bemutatása a rabszolgaság kérdéséről folyó egykorú diskurzus felől szemlélve egyáltalán nem látszik esetlegesnek. Bár a 18. század végéig számos olyan szöveg született, amelyek általánosságban magát a rabszolgaság intézményét bírálták, világosan kimutatva annak igazságtalanságát, létezésének jogelméleti megalapozhatatlanságát, úgy a kereszténység, mint a felvilágosult kor humanista erkölcsi princípiumaival ellentétes voltát, vagy a szabad munkaerő használatához viszonyított gazdasági hátrányait stb.,²⁰ ám a rabszolgamunka alkalmazásának konkrét megvalósulási formái között a kortársak mégis jelentős különbségeket érzekeltek. Az e gazdasági szisztéma által okozott emberi szenvedés legérzékletesebb és legismertebb leírásai a 18. század második felében jellemzően leginkább a cukornád termeléséhez és a nádcukor előállításához kapcsolódtak. Ennek a mai magyar közönség számára leginkább ismerős szépirodalmi példája Voltaire *Candide*-jének (1759) tizenkilencedik fejezetében olvasható. A jelenetben a hollandok gyarmátára, Suriname-ba érkező főhős egy rabszolgával találkozik, akinek jobb keze és bal lába is hiányzik. A földön fekvő ember a látványtól elborzadó és állapotának okát tudakoló Candide-nak a következő magyarázattal szolgál: „Cukorgyárakban dolgozunk s ha a malomkő elkapja egyik ujjunkat, azonnal levágják a kezünket; ha meg el akarunk szökni, levágják a lábunkat; én mindkettőn keresztülestem.”²¹ Hogy az olvasónak semmi kétsége ne maradjon afelől, hogy mi is ezeknek a kegyetlenségeknek a forrása, a megcsonkított rabszolga még hozzáteszi: „Hát bizony ezen az áron ehetnek csak cukrot Európában.” Bár e szcena egy fikciós történet keretébe illeszkedik, az abban ábrázolt kapcsolat az élvezeti cikk előállítására és a szinte hihetetlen mértékű embertelenség közt nem Voltaire képzeletének szüleménye. A cukornádtermesztés nem csupán az atlanti rabszolga-kereskedelem első mozgatója és legnagyobb felvevőpiaca volt, de az ezeken az ültetvényeken folyó munka jelentette a rabszolgaság talán legtöbb szenvedéssel járó formáját is. Előállításának és szállíthatóvá tételének sajátosságai miatt ugyanis a cukor a gyarmati mezőgazdaság más termékeihez viszonyítva jóval több és keményebb munkát igényelt. Az ültetvényeken nem csupán a nád elültetésével és learatásával kellett foglalkozniuk a rabszolgáknak, hanem – mivel a termés ebben a formájában nem volt alkalmas az anyaországokba való továbbszállításra – nekik kellett az erre a célra

²⁰ A rabszolgaság kérdésének korabeli megközelítéséről, illetve a rabszolgasággal szembeni argumentáció formáiról összefoglalóan l. pl. DUCHET 1995. 137–195 („L'idéologie coloniale – La critique du système esclavagiste” című fejezet); DAVIS 1999. 39–49.

²¹ VOLTAIRE 1955. 181.

szolgáló malmokban kisajtolniuk a növény édes nedvét, majd üstökben kifőzni a szirupot, végül elvégezniük a cukor első finomítását is.²² Mivel pedig a cukornád termesztésére alkalmas szigetek trópusi klímája miatt a növényi nedv hamar erjedésnek indult, ezért ezt megelőzendő az utóbbi munkafolyamatokat igen gyorsan kellett végrehajtani, így az aratás időszakában ezeken a birtokokon lényegében éjjel-nappal folyt a katonásan szervezett és kegyetlen szigorral irányított munka.²³ Ezeknek tudható be, hogy a cukornádültetvények rabszolgáinak élete jóval nehezebb volt, mint a más terményeket előállító gazdaságokban dolgozó társaiké, körükben a halandóság nagyobb mértékű volt, a feszített munkatempó miatt pedig igen gyakran fordultak elő a Voltaire által is felidézett súlyos balesetek.²⁴

Ennek fényében nem meglepő, hogy az emberi vérrel szennyezettségnek A' Kávéra első sorában felbukkanó képzete a gyarmatáruk közül elsősorban a cukorhoz társult a felvilágosodás korában. A „véres cukor” képének egyik korai példája a francia felvilágosodás vezéralakjának, Helvétiusnak az először 1758-ban napvilágot látott *De l'esprit* című művében olvasható. A filozófus az értekezés egyik lábjegyzetében azzal az óriási árral igyekezett számot vetni, amit az európai kontinens amerikai gyarmatokkal folytatott kereskedelméért emberi életekben kellett megfizetni. Helvétius ennek az áldozatai közé számította azoknak az Afrikában folyó háborúknak az áldozatait, amelyeket a kontinens uralkodói azért indítottak, hogy hozzájussanak az európaiak rabszolgák fejében kínált áruhoz, azokat, akik az óceánon való átkelés során vesztették életüket, s azokat is, akik megérkezve Amerikába gazdáik szeszélyének, kapzsiságának és önkényének áldozatává váltak („des Negres qui, [...] deviennent la victime des caprices, de la cupidité & du pouvoir arbitraire d'un maître”).²⁵ Mint ahogy azokat az európaiakat is, akik különböző okokból – a klíma, betegségek vagy hajótörés miatt – pusztultak el ugyanennek a kereskedelemnek betudhatóan. Mindezeket számba véve pedig, szól Helvétius gyakran idézett konklúziója, el kell ismernünk, hogy nem érkezik Európába cukor, amely ne lenne emberi vérrel szennyezett („on conviendra qu'il n'arrive point de barrique de sucre en Europe, qui ne soit teinte de sang humain”).²⁶ A század végére szinte közhelyszerűvé vált képzettársításra Barcsay költeményén kívül is akad magyar nyelvű példa. A *Magyar Hírmondó* 1792-ben közölt egy rövid írást, amelynek szerzője a cukor és kávé fogyasztásáról való lemondásra bízta olvasóit a két termék eredetével kapcsolatban felvethető morális aggályokra hivatkozva:

²² L. ennek néhány korabeli ismertetését: RAYNAL 1781. 6:157–164.; CLARKSON 1786. 142–143.; vagy az *Enciklopédia* „Sucrerie (Habitation)” szócikkét: *Encyclopédie* 1775. 15:594–595.

²³ A cukornádültetvények szigorúan szervezett és kegyetlenül irányított működéséről az előző jegyzetben idézett 18. századi források mellett l. WALVIN 2019. 41–47.

²⁴ Vö. RAYNAL 1781. 6:164.; *Encyclopédie* 1775. 15:595.

²⁵ Vö. HELVÉTIUS 1776. 1:34–35.

²⁶ HELVÉTIUS 1776. 1:35.

ha elgondolja az ember azon a' hadakat, melyeket az a' tzel eszközöl *Afrikában*, hogy *mancipiumokra* (fogoly-jobbágyokra) telessenek szert az *Anglusok*, és a' *Frantziák*: azt a' sok embert, mely el-vész ezekben a' hadakban; azokat a' lántzra tett nyomorúltakat, kik rész szerént a' tengeren, rész szerént a' velek való kegyetlen bánás miatt el-halnak: egy darab tzukorra se tekinthetünk úgy, hogy ember-vérrel meg-fetskendezve ne képzeljük azt magunknak.

A magyar cikk szerzője a Helvétiuséra igen erősen emlékeztető (ám ahogy azt a szöveg is jelzi, közvetlenül Benjamin Franklintól átvett) számvetés érvényességét írása végén a Barcsay költeményében említett másik gyarmati termékre is kiterjesztette: „De a' mi igaz a' tzukorról: vallyon nem igaz é az, ugyan azon okokból a' kávéról is? Nem lehet é a' tsészébe ki-töltött kávét úgy képzelni: mint emberi vérral fel-elegyített italt?”²⁷

Az eddigieket összefoglalva elmondható, hogy a rabszolgaság kérdéséről szóló, 18. század végi európai diskurzus közegében vizsgálva *A' Kávéra* szövegét, úgy tűnik, hogy Barcsay versének invenciózus szerkesztése és láthatóan nagyon tudatosan megválasztott nyelvi kifejezőeszközei által igen tömör formájú, mégis rendkívül precíz és árnyalt költői leképezését adta az általa ábrázolt meglehetősen komplex tárgynak. A rövid költeménybe nemcsak a két árucikk európai fogyasztását lehetővé tevő gazdasági folyamat(ok) történeteti kronológiájának és a termékek ezen belüli szerepének és jelentőségének bemutatását sűrítette sikeresen bele, hanem az előállításuk által okozott emberi szenvedés mértéke közt a rabszolgaság problémájáról szóló egykorú szövegekből kirajzolódó differenciát is képes volt érzékelteni. A versben tárgyalt téma nagy költői invenciót és tudatos szerkesztést mutató ábrázolása Barcsaynak az annak hátterével kapcsolatos átfogó és igen pontos ismereteire utal.

A' Kávéra modern olvasói számára megdöbbentőnek tűnhet a szöveg végén felbukkanó bölcs magatartása. A harmadik személyben megszólaló szakaszból ugyan nem dönthető el egyértelműen, hogy az a költemény beszélőjének önjellemzését adja-e, vagy egy konkrét harmadik személy, esetleg – gyűjtőnévként használva a szót – egy csoport viselkedésének leírására szolgál,²⁸ ám bármelyik

²⁷ „A' Kávé ital”, *Magyar Hírmondó*, 1792. febr. 24., 278–279. (A magyar cikkben citált szövegrész 1783-as datálását angol eredetijét l.: FRANKLIN 1888. 247–248.) A „véres cukor” képzetének a korabeli magyar irodalomban való felbukkanásáról l. a kötet *A magyar vásárló és a világpiac* c. írását.

²⁸ Szőke György értelmezése szerint a költemény végén felbukkanó »bölcs« a vers alanya és tárgya is egyben: „a költőnek ez az önmagát mintegy kívülről szemlélése a lírai és leíró mozzanat egységét s ugyanakkor a kávéívnak az ábrázolt termelési láncolatba való beillesztését fejezi ki” – SZŐKE 1974. 778. Egyed Emese ellenben többször hangsúlyozta, hogy Barcsay elutasította

esetről legyen is szó, a verset berekesztő sorok alanyának attitűdje hipokritának, de legalábbis ellentmondásosnak látszik. A szöveg első része pontosan ábrázolja a két luxuscikk élvezetét lehetővé tevő embertelen gazdasági rendszer működését, a zárlat pedig megadja annak általános erkölcsi minősítését (bűn), és bemutatja az ennek megfelelő szubjektív emocionális reakciót (iszony) is, mindez mégsem vezet a várákosoknak megfelelő morális cselekvéshez. A bölcs a nádmézzel édesített kávé véres eredetének tudatában, saját ezzel szembeni erkölcsi felháborodása ellenére sem utasítja vissza az ital elfogyasztását.

Nyilvánvaló ellentmondásossága ellenére a Barcsay ábrázolta attitűd egyáltalán nem nevezhető atipikusnak a felvilágosodás korában. A 18. században számos szövegben találkozni ehhez hasonló, a rabszolgaságot hevesen elítélő, ugyanakkor az intézmény fennállását elfogadó vagy legalábbis annak létezésébe passzívan bele-törődő megnyilatkozásokkal. Rousseau *Új Heloïse*-ának (1761) negyedik részében az utazásairól beszámoló Saint-Preux-t az afrikai rabszolga-kereskedelem szörnyűségei, az európaiak kapzsiságának és kegyetlenségének látványa ugyan egyszerre tölti el megvetéssel, rémülettel és szánalommal, mégsem tesz többet, mint hogy saját ember volta miatt szégyenkezve felsóhajt („j'ai gémi d'être homme”), és elfordítja tekintetét.²⁹ Hasonlóan viselkedik Candide is Voltaire regényének korábban idézett epizódjában; a megrázó találkozás és a rabszolgával folytatott beszélgetés újabb érvet szolgáltat a főszereplő számára Pangloss optimizmusával szemben, könnyei patakszanak az emberi gonoszság e megrendítő bizonyítéka lát-tán, ám végül minden további nélkül hátat fordít a megcsonkított embernek, s az esetnek nincs egyéb következménye, mint az, hogy a hős „sírva ért Surinamba.”³⁰ Magánál Barcsaynál is találkozni hasonló gesztussal. Az Ányos Pált megszólító, *A háborúskodás ellen* címen ismert vers első felében a költő az afrikai emberke-reskedelem képeit idézi levelezőtársa szeme elé, szigorú erkölcsi ítélettel sújtva az abban részt vevőket éppúgy, mint az európai kolóniák rabszolgatartóit („Kegyetlen gazdagság! iszonyú hívságok / Ezek, kit követnek ily szörnyű rabságok.”); ő sem javasol azonban mást barátjának, mint amit Saint-Preux tett: „Fordítsd el szemedet e kínos képekről / S ezeket okozó bűnös nemzetekről.”³¹

A felvilágosult század önmagáról alkotott képe és az európaiaknak a rabszol-gaság ügyében mutatott általános érzéketlensége közötti ellentmondást tette szóvá az *Histoire des deux Indes* lapjain az intézmény ellen éles kirohanást intéző Denis

a felvilágosodás kori költők számára általában igen csábító „bölcs” szerepének felvállalását. L. pl. EGYED 1998. 106.; EGYED 2001. 26.

²⁹ Vö. ROUSSEAU 2018. 497.

³⁰ Voltaire, Rousseau és a francia felvilágosodás más gondolkodóinak a rabszolgasággal kapcsolatos nézeteiről l. pl. DUCHET 1995. 137–473.; O'DEA 2010. 39–49. A felvilágosodásnak a rabszol-gasághoz való viszonyáról általában l. pl. MUNCK 2002. 186–192.

³¹ BARCSAY 1933. 81–83.

Diderot. A könyv hatodik kötetében olvasható gondolatmenet az olvasók emlékezetébe idézte, hogy miközben Európa az utóbbi évszázadban a legmagasztosabb erkölcsi elveket hangoztatta,³² és az emberiség testvériségének eszméjét a legnevezebb szerzők a legszívrehatóbb módon adták elő halhatatlan műveikben, a kontinens felvilágosult lakóit pedig nem csupán a régmúlt korok kegyetlensége tölti el borzalommal, hanem gyakran még képzelt bajok is könnyeket csálnak szemükbe a színházi páholyokban vagy olvasószobájuk magányában ülve; a szerencsétlen rabszolgák sorsa mégsem indítja meg őket. („Il n’y a que la fatal destinée des malheureux nègres qui ne nous interesse pas.”) A filozófus, ha expressis verbis nem is nevezi meg ennek az ellentmondásos magatartásnak az okát, mindenesetre utal rá:

On les tyrannise, on les mutile, on les brûle, on les poignarde; & nous l’entendons dire froidement & sans emotion. Les tourmens d’un peuple à qui nous devons nos délices ne vont jamais jusqu’à notre coeur. (Zsarnokoskodnak felettük, megcsonkítják, megégetik és leszúrják őket; és mi mindezt hidegen és érzelmek nélkül hallgatjuk. Annak a népnek a gyötrelmei, amelynek örömeinket köszönhetjük, soha nem érik el a szívünket.)³³

Az utóbbi mondat azt sugallja, hogy a minden más esetben igen érzékenynek mutakozó közönség okkal és tudatosan marad közömbös a rabszolgaság kérdésével kapcsolatban, hiszen ez jelenti élvezeteinek és jólétének (egyik) forrását, vagyis (anyagi) érdeke fűződik annak fenntartásához. Mivel a kegyetlen intézmény a felvilágosult és érzékeny ember számára nyilvánvalóan elfogadhatatlan, az annak hasznát élvező európaiak hipokrita módon inkább elfojtják ezzel kapcsolatos érzelmeiket, semhogy lemondjanak annak előnyeiről.

A fenti példák talán elégséges módon demonstrálják annak a rabszolgaság kérdésével szemben megmutakozó ambivalens attitűdnek a 18. század végi elterjedtségét, amely *A’ Kávéra* zárlatában is megnyilvánul, de ugyanezek a szöveghelyek – bár szerzőik kétségtől joggal sorolhatók a „bölcsek” közé – egyáltalán nem szolgálnak magyarázattal arra, hogy e magatartás miként függ össze magával a bölcsességgel. Miért éppen a „bölcsek” az, aki a Barcsay költeményét záró szcénában „részt hörpöl” az Európa-szerte tömegek által fogyasztott luxuscikkekhez kapcsolódó bűnből? A kérdést némileg megvilágíthatja Helvétius *De l’esprit*-jének korábban már idézett lábjegyzete, pontosabban annak szövegkörnyezete. A szóban

³² „L’Europe retentit depuis un siècle des plus saines, les plus sublimes maximes de la morale.” – RAYNAL 1781. 6:105.

³³ RAYNAL 1781. 6:105–106. Az idegen nyelvű idézeteket – ha másként nem jelzem – a saját fordításomban közlöm – S. L. A.

forgó passzus, mint arról korábban már szó esett, a „nádméz” élvezetének emberi életekben megfizetett árát összegezve a termék vérrel szennyezettségének képét festi olvasói szeme elé. A gondolatmenetet pedig a korábban citált szövegeknek a rabszolgaság kérdésének tekintetében mutatott ellentmondásos attitűdjére emlékeztető kettős konklúzió zárja:

Or, quel homme, á la vue des malheurs qu'occasionnent la culture et l'exportation de cette denrée, refuserait de s'en priver et ne renoncerais pas á un plaisir acheté par les larmes et la mort de tout de malheureux? Détournons nos regards d'un spectacle si funeste, et qui fais tant de honte et d'horreur á l'humanité. (Márpedig, melyik ember, látva a szerencsétlenségeket, amelyeket ennek az árucikknek a termesztése és kivitele okoz, ne lenne hajlandó nélkülözni, és ne mondana le az annyi szerencsétlen ember könnyeivel és halálával megvásárolt élvezetről? Fordítsuk el tekintetünket e szomorú látványtól, amely oly sok szégyent és borzalmat hoz az emberiségre.)³⁴

Helvétius jegyzete, szemben az előbbi példákkal, ugyan nem csupán az embertelenség miatti felháborodásnak ad hangot, hanem – ha feltételes módon fogalmazva is – mint helyes magatartást a véres termék élvezetéről történő lemondás lehetőségét is felveti, ám a filozófus a szövegrészt számos kortársához hasonlóan mégis a szomorú tárgytól való enervált elfordulás gesztusával rekeszti be.

A *De l'esprit*-nek ez a passzusa ugyan Barcsay versétől eltérően nem minősíti egyértelműen bűnnek a rabszolgamunkán alapuló gyarmati gazdálkodás produktumainak fogyasztását, annyiban azonban mégis emlékeztet rá, hogy miközben ennek a viselkedésnek a morális helytelenségét sugallja, egyúttal a költemény „bölcsehez” hasonlóan le is mond megváltoztatásáról. Ami azonban a szövegrészt *A' kávára* értelmezésének tekintetében igazán érdekessé teszi, az nem más, mint hogy Helvétius jegyzete valójában olyan gondolatmenetbe illesztett digresszió, amelynek központi témája nem a rabszolgaság intézményének bírálata és az általa okozott szenvedések bemutatása, hanem a bölcsesség előfeltételét jelentő helyes gondolkodás szabályainak előadása. Az értekezés harmadik, *De l'ignorance* címet viselő fejezete a helyes ítéletalkotás akadályáról, a „tudatlanságról” (az ismeretek hiányáról) szól. A terminus a szerző értelmezése szerint azt a gondolkodási hibát jelöli, amikor egy dologról annak egyetlen aspektusa alapján ítélünk, vagy az ítéletalkotás során nem számolunk a kontextussal, vagyis nem vesszünk tudomást mindazon dolgok összességéről, amelyekkel vizsgálódásunk tárgya összefüggésben áll. Ezekben az esetekben, írja Helvétius, a szellem nem megfelelően működik, s egy illúzió áldozataivá válunk, mivel azt hisszük, hogy mindenki

³⁴ HELVÉTIUS 1776. 1:35.

más is kizárólag azt láthatja az adott dologban, amit mi magunk látunk benne.³⁵ E diszfunkció demonstrálására a filozófus a fényűzés kérdését, pontosabban a luxus nemzetek/államok számára hasznos vagy káros voltáról szóló, egymással homlokegyenest ellenkező vélekedéseket felvonultató vita példáját választotta. A fejezetben Helvétius akkurátusan előszámlálja a témával kapcsolatban számtalanszor elisméltelt, a kortársak számára jól ismert pro és kontra érveket. A fényűzés egyes vélekedések szerint mérhetetlenül hasznos, hiszen az anyagi javak megszerzésének vágya iparkodásra ösztönöz, kimozdítja a nemzeteket tespedtségükből, növeli a polgárok jólétét és ezáltal az állam gazdagságát és erejét is. A luxuscikkeket előállító és azokkal kereskedő országok (mint Barcsay versében az angolok) termékeik fejében megszerezhetik más nemzetek kincseit,³⁶ az így elért jólét pedig segíti a tudományok és művészetek fejlődését, szelídíti az erkölcsöket, stb. Más filozófusok véleménye (és közismert történelmi példák) alapján azonban az anyagi javak szeretete és a bőség élvezete erkölcsileg és testileg is megrontja a luxusban élő népeket, végül pusztulásba taszítja őket, mivel gyengeségük miatt ki lesznek szolgáltatva a hódítóknak és zsarnokoknak. Könyvének ebben a fejezetében Helvétius többször hangsúlyozza, hogy a felvetett problémát nem akarja (és elégséges adatok hiányában nem is tudja) megoldani; célja csupán annak bemutatása, hogy „bonyolult kérdésekben, amelyekről elfogulatlanul ítélezünk, soha nem tévedünk, kivéve tudatlanságból, vagyis ha azt képzeljük, hogy a tárgynak az az oldala, amit mi látunk, minden, amit abban a tárgyban látni kell”³⁷

Noha a cukor véres eredete csupán egyetlen, kitérő jellegű lábjegyzet formájában kapcsolódik Helvétiusnak a fényűzés tekintetében felhozható érveket előszámláló gondolatmenetéhez, nem kétséges, hogy az abban bírált gyarmati gazdasági rendszer mint az Európában élvezett jólét egyik legfontosabb forrása szoros összefüggésben áll a fejezetben tárgyalt kérdéssel. Mint ahogy az sem, hogy a felvilágosodás korában a rabszolgaság értékelése nem kevésbé összetett problémát jelentett, mint a luxus megítélése. A tárgy komplexitása azonban, ahogy a fényűzés esetében is, csak minden aspektusának és teljes kontextusának szemügyre vétele után, vagyis a bölcs vagy legalábbis a „tudatlanság” hibáját elkerülő, tájékozott ember számára válhat nyilvánvalóvá. Ami a luxusjavak élvezetét lehetővé tevő szisztéma embertelenségét, valamint az ebből levonható morális konklúziót illeti, a *De l'esprit* nevezetes jegyzete szerint ugyan látva mindazt a szenvedést és halált, ami a cukor előállításához köthető, *minden ember lemondana az árucikkról,*

³⁵ HELVÉTIUS 1776. 1:21.

³⁶ HELVÉTIUS 1776. 1:23.

³⁷ „[D]ans les questions compliquées et sur lesquelles on juge sans passion, on ne se trompe jamais que par ignorance, c'est-à-dire, en imaginant que le côté qu'on voit un objet est tout ce qu'il y a à voir dans ce même objet.” – HELVÉTIUS 1776. 1:42.

a mondat feltételes modalitása azonban azt is jelzi, hogy az erkölcsileg helyes cselekedet alapját képező tudást nem mindenki birtokolja. A jegyzet első felében bemutatott összefüggések felől szemlélve ugyan nyilvánvaló, hogy az Európában fogyasztott termék borzasztóan sok emberi életbe kerül, és ennek fényében a szöveg olvasója kénytelen elismerni annak vérrel szennyezett voltát, ám ez a belátás kizárólag a bölcsesség felé tett lépés, vagyis a tárggyal kapcsolatos „tudatlanság” felszámolása és az ezt követő elfogulatlan ítéletalkotás által érhető el. A szöveg hely szerint tehát a „bölc” vagy legalábbis a helyesen gondolkodó és ítélő ember az, aki számára az élvezeti cikkben megmutatkozik a rabszolgaság igazságtalansága és kegyetlensége, kiváltva erkölcsi felháborodását. Ugyanakkor annak alapján, amit a luxus példáját használó Helvétius a komplex tárgyakkal kapcsolatos helyes ítéletalkotásról elmondott, szintén a „bölc” lesz az, aki minden ellenérzése mellett sem hagyhatja figyelmen kívül a szörnyű intézmény fenntartásának okát, vagyis azokat az előnyöket, amelyeket a kortársak jelentős része szerint kizárólag a rabszolgamunkával működtetett gyarmati gazdaság képes biztosítani Európa számára. Noha a filozófus könyvének a „tudatlanságról” szóló fejezetében a luxus hasznossága melletti érvek előadása során ez utóbbira nem utal, ám olvasói számára – már csak a témára vonatkozó lábjegyzet miatt is – nyilvánvaló kellett, hogy legyen a kettő közti összefüggés; vagyis az, hogy mindaz, amit a fényűzés az állam számára kedvező hatásairól előadott, kiterjeszthető az éppen ezt szolgáló, erkölcsileg elmarasztalt gyarmati gazdálkodásra is. Mivel pedig Helvétius kitér a luxus hasznos vagy káros voltát illető kérdés eldöntése elől, a rabszolgaság megítélése tekintetében is bizonytalanságban hagyja olvasóját, aki éppen a filozófus által a komplex tárgyakkal szemben szükségszerűen alkalmazandónak állított ítéletalkotási metódus miatt lesz kénytelen morálisan elítélni az embertelen rendszert, elborzadva annak szeme elé táruló látványától, ugyanakkor elismerni az állam számára gazdasági és politikai tekintetben rendkívül hasznos oldalait. Paradox módon tehát ebben az esetben éppen a „bölcse” jellemző helyes (és szenvedélyektől mentes) ítéletalkotásra való törekvés és az ehhez szükséges komplex tudás megszerzése lesz az, amely a „tudatlanság” állapotában fel sem merülő, nehezen feloldható ellentmondással szembesíti Helvétius olvasóit.

A rabszolgaság kérdéséhez való viszony ellentmondásossága – az intézmény erkölcsi szempontból való kárhoztatása, ugyanakkor anyagi előnyeinek elfogadása, sőt méltatása – jóval nyilvánvalóbb módon mutatkozik meg azokban a 18. századi szövegekben, amelyek központi témája a gyarmatosítás és a koloniális gazdálkodás hatásaival való számvetés. Az *Histoire des deux Indes* egykorú olvasója ugyan Diderot rabszolgatartást és -kereskedelmet illető éles kritikája mellett még számos, a rendszerrel kapcsolatos általános erkölcsi aggályokat megfogalmazó, annak működését az emberi kegyetlenség válogatott példáin keresztül bemutató passzussal vagy éppen az Európába szállított különböző élvezeti cikkek

szükségességét firtató gondolatmenettel³⁸ találkozhatott az összefoglaló mű különböző köteteiben, ugyanakkor Raynal abbé kiadványából nem hiányoznak a gyarmati gazdálkodás és a kolóniákkal való kereskedelem szinte hihetetlen eredményességének csodálattal adózó szövegrészek sem.³⁹ A kolonizáció folyamatát részletekbe menően ismertető *Histoire des deux Indes* statisztikai alaposággal számol be a különböző európai hatalmakhoz tartozó gyarmatok gazdasági viszonyainak alakulásáról, hol dicsérve fejlődésüket, hol a kormányzat hibáit kárhoz-atva a várokozásokat és lehetőségeket alulmúló teljesítmény miatt. Raynal abbé számadatokban kifejezve azt is egyértelművé tette olvasói számára, hogy mindez milyen óriási jelentőséggel bír az anyaországok gazdasága és kincstári bevételei szempontjából. A rabszolgák szenvedései miatt érzett felháborodás és büntudat kifejezése az *Histoire des deux Indes* lapjain jól megfér a rabszolgaság intézményére épülő koloniális gazdasági szisztéma hatékonysága és jövedelmezősége felett érzett ámulattal.⁴⁰ A rendszer effektív működtetésének egyes példái akár még a nemzeti büszkeség felkeltésére is okot szolgáltathatnak; legalábbis ezt sugallja a könyvnek a francia korona legjövedelmezőbb kolóniájáról, Saint-Domingue-ról adott értékelése, amely szerint az egyedülálló módon igazolja, hogy egy előnyös elhelyezkedésű és kiváló adottságokkal rendelkező terület hová fejlődhet a *franciák kezei között*.⁴¹

Barcsay „bölcsének” ellentmondásos viselkedését Szőke György már idézett tanulmányában mint az erkölcs és az „élvezethez való jog” közötti konfliktust értelmezte,⁴² azonban a 18. század második felében született, a fényűzés és rabszolgaság kérdését együttesen tárgyaló művek kontextusában vizsgálva a magyar szerző versét ez a megállapítás némi finomításra szorul. Bár a gyarmatokról Európába áramló árucikkek, mint azt több korabeli szöveg hangsúlyozta, valóban a hétköznapi luxus iránti igény új formáit honosították meg a kontinensen, ám a rabszolgatartó gazdasági szisztéma létét igazoló érvek elsődleges forrása jellemzően mégsem közvetlenül az egyéni élvezetek apológiája volt. Jó példa erre Voltaire *Essai sur les mœurs* (1756) című munkájának a franciák karibi gyarmatairól szóló fejezete („Des îles françaises”). A *Le Mondain* szerzője ebben Saint-Domingue kapcsán elítélően jegyezte meg, hogy az ottani cukornád-, indigó- és kakaóültetvényeken dolgozó mintegy százezer rabszolga életét az rövidíti meg, hogy az európai fogyasztók olyan igényeit elégítsék ki, amelyek

³⁸ Vö. pl. RAYNAL 1783. 7:2, 239–242., 264–265., 282–288.

³⁹ Ennek oka részben az, hogy a Raynal abbé neve alatt megjelent kiadvány valójában több szerző (Diderot, d’Holbach stb.) közreműködésével készült.

⁴⁰ Az *Histoire des deux Indes* szövegében a rabszolgaság megítélésével kapcsolatban felbukkanó ellentmondásokról és ezek háttéréről l. pl. DUCHET 1995. 170–177.

⁴¹ RAYNAL 1783. 7:114.

⁴² Vö. SZŐKE 1974. 779.

néhány generációval korábban még nem is léteztek.⁴³ A filozófus, bár az emberkereskedelmet és a rabszolgákkal való kegyetlen bánásmódot szégyenletesnek, a maguk felvilágosultságával kérkedő európaiak ezzel kapcsolatos magatartását pedig álszentnek mondja („après cela nous osons parler du droit des gens”; „mindezek után még emberi jogokról merészelünk beszélni”),⁴⁴ a rendszer fenntartását végső soron mégis szükségesnek állítja. Részben azért, mert óriási áruforgalmat generál:

Mais enfin ces pays, qu'on peut à peine appercevoir dans une mappemonde, produisirent en France une circulation annuelle d'environ soixante millions de marchandises. (De végül is ezek a földek, amelyeket alig venni észre a világtérképen, Franciaországban évente mintegy hatvanmillió áruforgalmat produkáltak.)⁴⁵

Helvétiushoz hasonlóan azonban Voltaire is úgy látta, hogy a gyarmatokkal folytatott kereskedelem túl sok emberéletbe kerül, így végső soron nem igazán hasznos az állam számára.⁴⁶ Annak végső oka, hogy Franciaország mégis kénytelen fenntartani kolóniáival a kereskedelmi kapcsolatot, az *Essai sur les mœurs*-ben olvasható argumentáció szerint valóban a gyarmati termékek vásárlóiiban keresendő, de nem az élvezethez való joguk miatt. A francia fogyasztók újabban kialakult étvágának/ízlésének és igényeinek („nos appetits nouveaux”, „nos nouveaux besoins”) tárgyát olyan *felesleges* dolgok képezik, amelyek ugyan a legutóbbi időkig senkinek sem hiányoztak, ám amelyek már mindennapi *szükségletté váltak* („un superflu devenue nécessaire”). Ez pedig Voltaire szerint olyan gazdasági csapdahelyzetet idézett elő, amelyben Franciaország (minden morális ellenérv dacára) kénytelen megtartani saját kolóniáit, és fenntartani azok rabszolgamunkával működtetett gazdasági rendszerét, hiszen ellenkező esetben a már létező vásárlói igények kielégítésére szolgáló gyarmati árucikkeket jóval drágábban, külföldről kellene beszerezni, ami elszegényítené az országot.⁴⁷ Az *Essai sur les mœurs* írójának

⁴³ „[E]nviron [...] cent mille esclaves nègres ou mulâtres, qui travaillaient aux sucreries, aux plantations d'indigo, de cacao, & qui abrègent leur vie flatter nos appetits nouveaux, en remplissant nos nouveaux besoins, que nos pères ne connaissaient pas.” – VOLTAIRE 1792. 4:150.

⁴⁴ VOLTAIRE 1792. 4:151.

⁴⁵ VOLTAIRE 1792. 4:151.

⁴⁶ „Ce commerce n'enrichit point un pays, bien au contraire, il fait périr des hommes, il cause des naufrages: il n'est pas, sans doute, un vrai bien.” („Ez a kereskedelem nem gazdagítja az országot, éppen ellenkezőleg, emberek pusztulását okozza, hajótöréseket idéz elő: kétségtelen, hogy nem igazi jótétemény.”) – VOLTAIRE 1792. 4:151.

⁴⁷ „[...] mais les hommes s'étant fait des nécessités nouvelles, il empêche que la France n'achète chèrement de l'étranger un superflu devenue nécessaire” („[...] mivel azonban az emberek új szükségleteket teremtettek maguknak, [ez a kereskedelem] megakadályozza, hogy Franciaország

értelmezésében az ellentmondásos helyzet fenntartását ugyan a fogyasztók új szükségleteinek kielégítése kényszeríti ki, de ennek tekintetében nem az egyén élvezethez való jogára, hanem az állam érdekére hivatkozik.⁴⁸

A rabszolgaság morális elítélése és az intézmény fenntartása mellett felhozott, annak ökonómiai előnyeit hangsúlyozó érvek az utóbb citált francia szövegekben mint a probléma értelmezésének egyaránt érvényes megközelítései jelennek meg, antagonisztikus viszonyuk pedig egyfajta, az ügyben való határozott állásfoglalást ellehetetlenítő aporiát idéz elő. Annak ellenére, hogy a korabeli Magyarország nem rendelkezett gyarmatokkal, így a rabszolgaság kérdésében sem volt közvetlenül érintett, a felvilágosodás korának ez utóbbival kapcsolatos ambivalens attitűdje – ha az eddig idézett írásokhoz képest kevésbé éles kontúrokkal is – a 18. század végi hazai lapok hasábjain is kirajzolódik. Az 1780–1790-es évek fordulójától kezdve a magyar sajtó viszonylag rendszeresen tudósított a brit törvényhozásban az emberkereskedelem betiltásáról folytatott tárgyalásokról.⁴⁹ Ezek a hosszabb-rövidebb összefoglalók jellemzően az (ekkor már jelentős társadalmi támogatottsággal bíró) angol abolicionisták perspektívájából jelentették meg a parlamenti vitákat, és egykorú olvasóik nemcsak az általában a rabszolgasággal szemben felhozható jogelméleti, (vallás)erkölcsi stb. argumentumokat ismerhették meg belőlük, hanem az Afrikából elhurcolt és a nyugat-indiai ültetvényeken kegyetlen körülmények között dolgoztatott emberek szenvedéseinek megrendítő képeivel is szembesülhettek.⁵⁰ Az ezekben a cikkeken az embertelen intézmény

drágán vásárolja meg külföldről azokat a felesleges dolgokat, amelyek már szükségletté váltak.”) – VOLTAIRE 1792. 4:151.

⁴⁸ A Voltaire által említett hatalmas bevételek mellett e tekintetben az is fontos szempont volt, hogy a rabszolgamunkával előállított termékek nagy- és kiskereskedelme, valamint az ezekkel valamilyen módon összefüggő egyéb tevékenységek óriási embertömeg számára biztosították a megélhetés lehetőségét. Condorcet-ről szóló monográfiájukban Elizabeth és Robert Badinter arra hívták fel a figyelmet, hogy 1791-ben a rabszolgaság intézményével való szimpatizálással nem vádolható Liancourt is úgy vélekedett, hogy a kolóniákkal folytatott kereskedelem összeomlása négymilliónál is több embert érintene Franciaországban. BADINTER – BADINTER 1988. 292. A rabszolgaság és az emberkereskedelem fennmaradásától függő egzisztenciák franciaországi számára vonatkozó, hasonló nagyságrendű, 18. század végi becslésekről l. még MILLER 2008. 86., 134. Ugyanerről a cukor tekintetében l. WALVIN 2019. 141. A kávé vonatkozásában az egykorú magyar sajtóban: „A Kafféval való kereskedés”, *Mindenek Gyűjtemény*, 1789. szept. 23., 427–429.

⁴⁹ A későbbiekben idézett cikkeken kívül l. pl. *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. máj. 13., 594–595.; szept. 13., 341; nov. 25., 688.; *Magyar Kurir*, 1792. márc. 23., 390–391.; ápr. 20., 511–512.; *Magyar Hirmondó*, 1792. márc. 23., 430; ápr. 24., 588.; máj. 22., 733–734.

⁵⁰ Ennek legjobb példája az a *Magyar Hirmondó*-ban 1792 tavaszának végén napvilágot látott írás, amely ugyancsak az angol parlamentben a rabszolga-kereskedelem betiltásáról folytatott vitákhoz kapcsolódva, azok hátterét kívánta megvilágítani az ügyben kevésbé tájékozott magyar olvasók számára. A cikk (pontosan ugyan meg nem nevezett) korabeli abolicionista kiadványokra hivatkozva mutatta be az emberkereskedelmet és a rabszolgamunkán alapuló gyarmati gazdálkodást,

vonatkozásában megnyilvánuló lesújtó erkölcsi ítélet azonban rendszerint nem terjedt ki a vele szorosan összefüggő gazdasági jelenségekre, a gyarmatáruk kereskedelmére és fogyasztására. Annak ellenére, hogy a lapok ez utóbbi tárgyban megjelenő cikkei jellemzően a gyarmati áruk, főként a cukor és kávé behozatalának az ország számára hátrányos gazdasági hatásaira próbálták felhívni a figyelmet, s a luxusjavak importja miatt külföldre áramló pénz óriási mennyiségére és a haza ebből eredő elszegényedésére hivatkozva igyekeztek lebeszélni a honpolgárait azok vásárlásáról,⁵¹ szinte sohasem éltek a termékek eredetével kapcsolatos aggályoknak hangot adó erkölcsi érvekkel, nem utaltak a kolóniákon folytatott gazdálkodás inhumánus voltára. Az efféle morális/humánus megközelítés még a *Magyar Hírmondó* korábban már idézett *A' Kávé ital* című, a cukor és kávé véres eredetét fejtegető írásában is csupán másodlagos, a Barcsay versében is felbukkanó kameralista szempontú („mennyi kincset olvasztod ezeknek”) argumentációt⁵² kiegészítő, annak érzelmi hatását fokozó szerepet kapott.⁵³ A gyarmatárukkal való kereskedelem előnyeit méltató – a hazai lapokban az előbbieknél jóval ritkábban előforduló – írásokban pedig fel sem merülnek az azok eredetével kapcsolatos erkölcsi aggodalmak. A *Mindenes Gyűjtemény A' Kafféval való kereskedés* című, 1789-ben megjelent cikkének szerzője a termék az európai gazdaságban az elmúlt évszázad során elnyert jelentősége fölötti ámulatának hangot adva hosszan értekezett arról, hogy világszerte milyen roppant tömegű ember megélhetését biztosítja a nem sokkal korábban még ismeretlen luxuscikk fogyasztásának általános elterjedése, ám egyetlen szóval sem utalt az ennek hátterében álló rabszolgamunkára.⁵⁴

igen érzékletesen jelenítve meg annak kegyetlenségét és az általa okozott mérhetetlen emberi szenvedést. Vö. *Magyar Hírmondó*, 1792. máj. 25., 746–750.

⁵¹ L. pl. *Magyar Hírmondó*, 1780. jún. 10., 384.; 1781. márc. 28., 198–199.; *Magyar Kurir*, 1790. febr. 3., 132.; *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. jan. 14., 54. A magyar lapok a kameralista intézkedések külföldi példáira is felhívták olvasóik figyelmét. 1794 elején a *Magyar Hírmondó* az „étel, ital, ruházat és házikészületekbéli különbségek ellen kiadott” svédországi rendeletről számolt be. A „közbiztonság” fenntartását célzó intézkedésre a hozzá fűzött indoklás szerint azért volt szükség, mivel „nem kereskedő Társaik voltunk mi többé, hanem adófizetőiké lettünk más Nemzeteknek, az által, hogy multható szükségünket felette meg-szorítottuk, 's ennél fogva bizonynyal ki-fogyattuk volna magunkat mindenünkből”. A „multható szükség” példája a szövegben a kávé fogyasztása: „Tsak tsupa kávéért több kiment volt már innen minden esztendőben egy millió, 's három száz forintoknál, – mely summa meg-marad ezentúl, a' kávézástól való meg-szűnés által.” Azért, hogy a lakosságot rábírják a „kávé-italnak békétlenkedés nélkül való el-hagyására”, az udvar fog eljárni a jó példával. *Magyar Hírmondó*, 1794. febr. 21., 256.

⁵² Ennek lényegéről l. pl. BAGHDIA NTZ MCCABE 2015. 200–207.

⁵³ Vö. „A' Kávé ital”, *Magyar Hírmondó*, 1792. febr. 24., 278–279.

⁵⁴ Vö. „A' Kafféval való kereskedés”, *Mindenes Gyűjtemény*, 1789. szept. 23., 427–429.

Barcsay bölcsének viselkedése a felvilágosodás korának a rabszolgaság kérdésében mutatott ambivalens, egyszerre elutasító (szégyenkező, felháborodó) és elfogadó attitűdjét jeleníti meg.⁵⁵ Az eddigiekben idézett szövegekkel ellentétben azonban A' Kávéra szerzője a *bűn* fogalma alá rendelve kapcsolta össze költeménye tárgyának morális és ökonómiai aspektusát, mégpedig olyan módon, hogy annak érvényességét a termékek vásárlóira/fogyasztóira is kiterjesztette. A rabszolgamunkán alapuló gazdasági szisztéma erkölcsi értékelésének ez utóbbi, az eddig citált szövegekben fel sem merülő szempontja, mint a továbbiakban látni fogjuk, kiindulópontul szolgálhat a vers lehetséges keletkezési idejének hozzávetőleges meghatározásához.

Barcsay Ábrahám rövid költeménye a felvilágosodás kori magyar líra legismeretebb darabjai közé tartozik, ám a szöveg keletkezéséről, megírásának közvetlen motivációjáról vagy feltételezhető forrásairól nem fogalmazhatók meg biztos állítások. A költő sok, misszilisekhez csatolt, gyakran a levelek gondolatmenetébe in-tarzaszerűen beillesztett,⁵⁶ pontosan datálható versétől eltérően e mű születésének ideje nem ismert. A' Kávéra kéziratát, néhány más hátramaradt darabával együtt Barcsay halála után nyolc évvel, 1814-ben özvegye, Bethlen Zsuzsanna küldte el Döbrentei Gábornak, aki elsőként közölte a szöveget az *Erdélyi Múzeumban*.⁵⁷ A vers datálásában és keletkezési kontextusának pontosabb meghatározásában, úgy tűnik, annak témája sem sokat segíthet, hiszen a korabeli Európába importált kávé és cukor zömét biztosító nyugat-indiai rabszolgatartó gazdasági rendszer a szerző életében töretlenül virulens volt, s így a költeményben megjelenített morális probléma is mindvégig aktuális maradt. Ha a vers pontos keletkezése a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján nem is lehetséges, a szöveg két eleme – az „anglusok” kétszeri említése, valamint a luxuscikkek előállítása során elkövetett bűnben való fogyasztói cinkosság hangsúlyozása – mégis alkalmasnak látszik arra, hogy támpontul szolgáljon A' Kávéra keletkezési idejének behatárolásához.⁵⁸

Míg a rabszolgaság intézményének kárhoztatása, illetve az európai piacon megvásárolható gyarmati termékek „véres” eredetének Barcsay versében is

⁵⁵ A 18. századi angol közvéleménynek a rabszolgaság kérdéséhez való ambivalens viszonyulásáról l. DRESCHER 1986. 12–24. Ugyanerről francia vonatkozásban l. pl. MILLER 2008. 62–82. (a „The Slave Trade in the Enlightenment” című fejezet).

⁵⁶ Erről l. EGYED 2001. 23–30.; EGYED 1998. 40–87.

⁵⁷ A vers első közlését l. DÖBRENTÉI 1814. 29–30.

⁵⁸ Szőke György idézett tanulmányában a vers keletkezési idejét az 1780-as évek elejére valószínűsítette, elgondolását azonban csupán egyetlen, nem igazán meggyőző érveléssel támasztotta alá: mivel A' Kávéra „oly közeli rokonságot mutat” Barcsay Ányoshoz írt, 1782. április 20-i keltezésű, *A háborúskodás ellen* című költeményével, ezért „nagyon is valószínű”, hogy az előbbi is „ez idő tájt keletkezett”. SZŐKE 1974. 776. Barcsay verseinek kronológiai rekonstrukciójában Egyed Emese a bizonytalan keltezésű költemények közé sorolta a szöveget, a terminus ante/post quem meghatározására nem tett kísérletet. Vö. EGYED 1998. 53.

megjelenő képze a 18. század közepétől kezdve számos szerzőnél felbukkant, a költemény zárlatában megfogalmazott, a fogyasztónak az embertelen rendszer működtetésében való bűnrészességére figyelmeztető konklúzióról azonban már egyáltalán nem mondható el ugyanez. A rabszolgamunkával előállított fogyasztási cikkek európai vevőinek felelőssége a felvilágosodás korában hosszú időn keresztül annak ellenére sem kerül expressis verbis kimondásra, hogy számos szövegből egyértelműen kiderül, a kortársak tudatában voltak a vásárlók kulcsszerepének a szisztéma fenntartásában. Az *Essai sur les mœurs* korábban már idézett részében Voltaire gazdasági tekintetben egyértelműen az európaiak új szükségleteinek kielégítésében jelölte meg az atlanti rabszolgaság fennállásának és az erre alapuló termelési szisztéma prosperitásának végső okát, ám a vásárlók ezzel kapcsolatos erkölcsi felelősségére egyáltalán nem utalt írásában. Ahogy az *Histoire des deux Indes* lapjaiban a kontinens maguk felvilágosultságában tetszelgő lakóinak a rabszolgák sorsával szemben mutatott érzéketlenségét keményen bíráló Diderot sem állította, hogy a kolóniákról érkező áruk fogyasztói cinkosok volnának a tőlük távol eső vidékeken elkövetett bűnökben. Még a „véres” cukor élvezetéről való lemondás helyességét sugalmazó Helvétius is tartózkodott attól, hogy minősítse a „nádméz” vásárlóinak erkölcsi attitűdjét; a termék előállítása érdekében elkövetett kegyetlenségek ódiunála is kizárólag az emberkereskedők és ültetvényesek fejére száll.

A vásárló/fogyasztó meghatározó szerepét a rabszolgatartó gazdasági rendszer fenntartásában az utóbb idézett szövegeknél is jóval egyértelműbben tárta a korabeli olvasók elé Jean-François Butini 1771-ben megjelent, *Lettres africaines* című levélregénye. A túlnyomó részben az Afrikából elhurcolt és a jamaicai angol kolónián rabszolgasorba taszított főhősök levélváltásaiból kibomló történet egyebek mellett azért számít kivételesnek a 18. század második felének hasonló témájú francia elbeszélései⁵⁹ között, mivel Butini egy, a cselekményt megszakító, a rabszolgaság felszámolásának lehetőségeit taglaló értekezést illesztett regényébe. A mű modern kiadását sajtó alá rendező Youmna Charara szerint a *Lettres africaines* már csak e rövid traktátus miatt is méltó arra, hogy a rabszolgák felszabadításáért folytatott küzdelem legfontosabb szövegei között tartsák számon.⁶⁰ A szóban forgó értekezést tartalmazó két levelet (25–26. levél) a cselekményben semmiféle szerepet nem játszó, gazdasági kérdésekben azonban igen tájékozottnak mutatkozó Sir Bevil írja barátjának, a regény egyik központi alakjának, Sir Darnley-nak. Ez utóbbi a hasonló elbeszélések jellemző figurájának, az „emberséges gazdának” a típusát képviseli, aki – a korban szokatlan módon – nem csupán szerelmes lesz saját rabszolgánőjébe, a regény szövegét adó levelek többségét jegyző Phémidába, hanem feleségül is veszi őt, s részben az ő hatására dönt úgy, hogy ültetvényének

⁵⁹ Ezekről l. pl. CHARARA 2005. 8–24.; BIONDI 2010. 29–38.; DANON 2010. 61–73.; JURT 2020. 39–62.

⁶⁰ Vö. CHARARA 2005. 86.

minden munkását felszabadítja. Sir Darnley, noha a tervezett lépés erkölcsileg helyes voltáról meg van győződve, aggódik annak rá nézve esetleg kedvezőtlen gazdasági következményei miatt, ezért kéri tájékozottabb barátja segítségét. Sir Bevil két válaszlevelében igyekszik megnyugtatni őt e tekintetben, részletesen kifejtve a szabad munkaerő alkalmazásától várható gazdasági előnyöket úgy az egyes ültetvényesek, mint a kolóniák és az anyaország vonatkozásában. A szabad, vagyis saját hasznáért is dolgozó munkás, írja, többet dolgozik, vagyis az ilyen munkaerő alkalmazása fokozza a birtokok termelékenységét és növeli az ültetvényesek bevételeit. Mindemellett ez utóbbiak kiadásai is csökkennek, hiszen az egykori gazdák megtakaríthatják az eddig a rabszolgák vásárlására és ellátására fordított jelentős összegeket. Az új szisztéma ezen felül azért is hasznos lehet a kolóniáknak, mivel megszünteti az ültetvényesek életét veszélyeztető és komoly anyagi károkat okozó rabszolgázadások folyamatosan fennálló kockázatát, ugyanakkor az anyaország számára is komoly előnyökkel járhat, hiszen az újonnan felszabadított tömeg az ott termelt árucikkek fogyasztójává válhat, ez pedig jelentősen növelheti a kincstár bevételeit. Sir Bevil Sir Darnley egzisztenciális félelméről, saját anyagi romlásának lehetőségéről szólva egyfajta ultima ratióként hivatkozik a gyarmati termékek európai fogyasztóinak szerepére és viselkedésére. Argumentációja szerint még abban az esetben is, ha az ültetvényesek költségeit jelentősen megemelné a szabad munkaerőre való átállás, annak terhét végső soron nem maguknak kellene viselniük. Ha az előállítás költségei nőnek, érvel a levél írója, nőni fog a termékek piaci ára is, így az ültetvényesek a legcsekélyebb anyagi hátrányt sem szenvedhetik el döntésük következtében. A kolóniákon előállított termékek ugyanis olyannyira szükségessé váltak az európai fogyasztók számára, hogy hajlandóak lesznek magasabb áron is megvásárolni azokat. Sir Bevil szerint a láncolat végén elhelyezkedő fogyasztó lesz tehát az, aki végső soron az átállás költségeit megfizeti, s hogy így tesz, ahhoz nem férhet kétség; a hasonló – kisebb-nagyobb konfliktusok, kedvezőtlen időjárási események stb. hatására azonnal bekövetkező, viszonylag gyakori – áremelkedésekhez az európai vásárlók régóta hozzászoktak már, így az újabb drágulás szinte fel sem tűnne nekik.⁶¹

Noha a fenti okfejtés szinte tudományos igénnyel írja le⁶² az európai vásárlóknak a gazdasági rendszer működtetésében játszott kulcsszerepét, a regény pedig folyamatosan szembesíti olvasóit a rabszolgaság kegyetlen és igazságtalan voltával, Butini sem itt, sem művének más helyein nem kapcsolja össze e kettőt.

⁶¹ Vö. CHARARA 2005. 137.

⁶² Ezt mutatja, hogy Butini regényéről 1771-ben részletes bírálatot közölt a fiziokraták lapja, a szépirodalmi művekkel egyébként csak kivételes esetekben foglalkozó *Éphémérides du citoyen*. A *Lettres africaines* és a fiziokrata elvek kapcsolatáról l. CHARARA 2005. 86–87., 161–168., 297–298. Az *Éphémérides* bírálatának kivonatát l. CHARARA 2005. 307–310. A fiziokratáknak a rabszolgasággal kapcsolatos álláspontjáról átfogóan l. DUCHET 1995. 160–170. (a „L'antiesclavagisme des physiocrates et des philosophes” című fejezet).

Az anyagi haszon megszerzéséért végrehajtott gaztettek kizárólag azok közvetlen elkövetőit, az emberkereskedelem lebonyolítóit és az ültetvényeseket terhelik, a fogyasztók személyes felelősségének kérdése pedig fel sem merül a *Lettres africaines* lapjain. De nem kerül szóba a téma az 1780-as években megszapordó, a rabszolga-kereskedelem betiltását követelő angol és francia írásokban sem. A fogyasztói bűnrészesség problémáját éppúgy nem érinti Thomas Clarkson *An essay on the slavery and commerce of the human species...* című, az évtized angol abolitionizmusának alapszövegeként számontartott, a rabszolgaság kérdését egyébként annak minden aspektusában vizsgálni igyekvő értekezése, mint ahogy hallgatott róla álnéven megjelentetett hasonló témájú munkájában a francia kortárs, Condorcet is.⁶³

A következő évtizedben azonban a helyzet hirtelen megváltozott, s az 1790-es évek elejétől fogva számos, a rabszolgamunkával előállított gyarmati áruk fogyasztását A' Kávéra zárlatához hasonlóan a bűnben való cinkosságként értelmező és azok vásárlóit az ebből fakadó morális felelősségükkel nyíltan szembesítő szöveg látott napvilágot. Ennek oka, hogy 1791–1792-ben a brit abolitionizmus radikálisabb formájaként útjára indult az a mozgalom, amely az ország lakosságát a nem-szabad munkaerő alkalmazásával termelt cukor, valamint az ennek gyártása során keletkező melaszból párolt rum (ami a jellemzően barterüzletként működő atlanti rabszolga-kereskedelem egyik legfontosabb csereárújaként funkcionált)⁶⁴ bojkottjára szólította fel.⁶⁵ A kezdeményezés célja az volt, hogy a két fogyasztási cikk vásárlásának tömeges elutasítása által előidézett piaci nyomással a rabszolgamunka alkalmazásáról való lemondásra kényszerítse az ültetvényeseket. Mivel e célkitűzés megvalósításának alapvető feltétele az volt, hogy a vásárlók elismerjék cinkosságukat a rabszolgatartó rendszer fenntartásában, ugyanakkor ráébredjenek a maguk éppen ebből fakadó hatalmára, ami képessé teheti őket annak felszámolására, a bojkott ügyében folytatott agitáció retorikai stratégiájának legfőbb eszköze a bűntudat és a személyes felelősség érzésének felkeltése volt. Ezt hangsúlyozta a mozgalom legfontosabb dokumentuma, William Fox különböző címváltozatokkal több mint húsz kiadást megért pamfletje is.⁶⁶ Miközben a 18. század, írta röpiratának elején Fox, a maga felvilágosult voltával kérkedik, a rabszolgatartás és rabszolga-kereskedelem egyre növekvő mértéke éppen azt bizonyítja, hogy ez a kor brutalitásában és igazságtalanságában felülmúlja még a legbarbárabbnak tartott korszakokat is; míg a legkifinomultabb emberi érzéseket színleljük, soha

⁶³ Vö. CLARKSON 1786; CONDORCET 1781.

⁶⁴ A rum gazdasági jelentőségéről és a rabszolga-kereskedelemben betöltött szerepéről l. James Walvin idézett monográfiájának a „Rum Makes its Mark” című fejezetét: WALVIN 2019. 101–118.

⁶⁵ A mozgalomról l. pl. DRESCHER 1986. 78–79.; MIDGLEY 2005. 35–40.; BAGHDIAZT MCCABE 2015. 262–263.; DRESCHER 2009. 129., 221–222.; DRESCHER 2010. 17–118.

⁶⁶ Fox 1791.

nem látott kegyetlenségeket követünk el.⁶⁷ Ennek az ellentmondásnak és a kortársak álszent magatartásának oka pedig nem más, mint a kielégíthetetlen kapzsiság; a rabszolgaság fennmaradását a belőle nyert gazdagság és az általa elért jólét garantálja. A pamflet érvelése eddig a pontig nem igazán különbözik a rabszolgatartás kritikáját megfogalmazó, 18. század közepe óta született, korábban citált szövegektől. Míg azonban ez utóbbiak a fennálló helyzet megváltoztathatatlanságába való beletörődést⁶⁸ kifejező gesztussal fordultak el a visszataszító tárgytól, vagy legfeljebb – mint Diderot tette – az uralkodók bölcsességében és jóságában bizakodva, esetleg egy általános rabszolgafelkelést vizionálva tudták elképzelni a szégyenletes rendszer megszűnését,⁶⁹ Fox – négy évvel a rabszolga-kereskedelem betiltásáért indított első kampányt követő parlamenti viták és az abolicionisták vereségével záruló szavazás után – éppen azt hangsúlyozta, hogy az ügyet (a törvényhozás beavatkozása nélkül is) eldöntheti az egyes emberek azzal kapcsolatos határozott állásfoglalása. A (nyugat-indiai) rabszolgaságot ugyanis, állítja a szerző, a brit szigetek lakosságának támogatása tarja fenn, így minden polgárnak hatalmában áll növelni vagy csökkenteni annak kiterjedését. A rabszolga-kereskedő, az emberi rakományt szállító tengerész és az azt megvásárló ültetvényes csupán az angol vásárlók ügynökei, akiket éppen azért fogadtak fel, hogy hozzájuthassanak a számukra kíváncsatos árucikkekhez; valójában tehát a gyarmataik anyaországi fogyasztói jelentik a „förtelmes kereskedelem” eredeti okát, ők annak első mozgatói.⁷⁰

⁶⁷ „But we, in an enlightened age, have greatly surpassed, in brutality and injustice, the most ignorant and barbarous ages: and while we are pretending to the finest feelings of humanity, are exercising unprecedented cruelty.” – Fox 1791. 2.

⁶⁸ Seymour Drescher már idézett *Capitalism and Antislavery* című könyvében az angol abolicionizmus alakulástörténetét jellemezve azt írta, hogy noha a rabszolgaság elutasításának érzelmi és racionális jellegű érvkészlete az 1760-as években már összeállt, az a gondolat azonban, hogy a gonosz intézmény fenntartása ugyanolyan elkerülhetetlen, mint a háborúk, járványok vagy éhínségek kitörése, csak 1788 és a napóleoni háborúk vége között tűnt el teljesen. Vö. DRESCHER 1986. 17; 23, 94.

⁶⁹ Vö. RAYNAL 1781. 6:138–139. A rabszolgaságot végképp eltörlő általános rabszolgafelkelés víziója a korabeli szépirodalomban is megjelent. Louis-Sébastien Mercier távoli jövőben (a 2440-es évben) játszódo utópisztikus regényének egyik fejezetében (*Chapitre XXII. – Singulier Monument*) az elbeszélő főhős egy különös szoborcsoporthoz ír le. A „szent emberiség” Párizsban emelt emlékműve az öt megsértő nemzetek (angolok, franciák, spanyolok) könyörgő figurái mellett egy piederstálon álló fekete hős nemes alakját is ábrázolja, lábainál húsz összetört joggal, és ezzel a felirattal: „Au vengeur du nouveau monde!” („Az Új Világ bosszúállójának!”) A szobor annak a hősnek az emléket örökíti meg, aki a Gondviselés eszközeként mint Isten öldöklő angyala vezette az Amerikát vérbe borító, egy csapásra minden rabszolgatartót elpusztító felkelést. MERCIER 1772. 154–160. A rabszolgafelkelésektől való félelem, a lázadó rabszolga irodalmi ábrázolásai és az új, fekete Spartacus Diderot-nál is megjelenő alakja kapcsán l. pl. DUCHET 1995. 140–145., 175–176.; JURT 2020.

⁷⁰ „The slave-dealer, the slave-holder, and the slave-driver are virtually the agents of the consumer, and may be considered as employed and hired by him to procure the commodity. For, by holding out the temptation, he is the original cause, the first mover in the horrid process” – Fox 1791. 2.

William Fox a vásárló gazdasági folyamatban betöltött kulcspozícióját egyértelműen összekapcsolta a morális felelősség kérdésével is. Szerinte ugyanis ez utóbbi alól a gyarmatárak európai fogyasztóit nem mentheti fel az, hogy az élvezetüket szolgáló termékek előteremtése érdekében a Föld távolos vidékein kiontott emberi vér közvetlenül nem az ő kezükhöz tapad; hiszen az erkölcsi maxima szerint, emlékeztette olvasóit a szerző, amit mások által cselekszünk, mi magunk cselekedjük.⁷¹ Az egyéni felelősség vállalása alól az sem jelenthet kibúvót, hogy az egyes vásárlók hozzájárulása a rendszer fenntartásához olyan csekély mértékű, hogy nem növeli érdemben az elkövetett bűnök és jogsértés mértékét;⁷² a pamflet írójának érvelése szerint a bűnös cselekedet ódiума teljes súlyával hárul annak minden elkövetőjére, függetlenül azok számától: ha a bűnben sokan osztoznak, az ugyan csökkenti a szégyenérzetet, de nem csökkenti annak gyalázatos voltát.⁷³ Végül, ha a fogyasztó úgy gondolja is, hogy a rabszolgaság létezése eredetében független tőle, a következmények tekintetében már biztosan nem állíthatja ugyanezt;⁷⁴ a gyarmati cikkek minden vásárlójának lelkiismeretesen el kell ismernie részesedését a bűnben, írja Fox, remélve, hogy mások is ezt teszik,⁷⁵ önnön viselkedését pedig állandó gyanakvással kell szemlélnie, annak távoli, közvetlenül nem érzékelhető hatásaira gondolva.⁷⁶

Mindezek miatt a pamflet szerzője határozottan elutasítja annak lehetőségét, hogy a vásárlók/fogyasztók felmentsék magukat a morális felelősség alól; az áru megvásárlása – ahogy Barcsaynál a hörpölés pillanata – egyben a bűnben való részesedést is jelenti

For let us not think, that the crime rests alone those who conduct the traffic, or the legislature by whom it is protected: if we purchase the commodity we participated in the crime. (Ne gondoljuk, hogy a bűncselekmény egyedül azokat terheli, akik a kereskedelmet lebonyolítják, vagy a törvényhozást, amely támogatja azt: ha az árut megvesszük, részt vetünk a bűncselekményben.)⁷⁷

⁷¹ „[E]very distinction is done away by the moral maxim, That whatever we do by another, we do ourselves [...]” – Fox 1791. 2.

⁷² Fox 1791. 5.

⁷³ „[T]hough numbers partaking of a crime may diminish the shame, they cannot diminish the turpitude. [...] For into how many parts soever a criminal action may be divided, the crime itself rests intire and complete on every preparator [...]” – Fox 1791. 5.

⁷⁴ Fox 1791. 6.

⁷⁵ Fox 1791. 6.

⁷⁶ Fox 1791. 11.

⁷⁷ Fox 1791. 2.

A pamflet azokat a bűntetteket, a gyilkosságot és rablást is megnevezi, amelyekben a cukor és rum vásárlói a rabszolga-kereskedő és ültetvényes tetteistársaivá válnak.⁷⁸ Sőt, Fox a vérrel átitatott cukor Barcsay versének első sorában is felbukkanó képét továbbfejlesztve egy további bűnt is hozzáad a listához. Az angol szerző nemcsak felidézte Benjamin Franklin 18. század végi magyar újságotolvasók számára is ismerős gondolatmenetét a cukorhoz tapadó tengernyi emberi vérről, hanem statisztikai adatok alapján kiszámította annak pontos mennyiségét is. Kalkulációjának az olvasók elé tárt eredménye alapján az étkezések során elhasznált minden egyes font cukor két uncia emberhús elfogyasztásának feleltethető meg. Fox ezzel azon vádak egyikét fordítja vissza a felvilágosult európaiakra, amely a rabszolgaság erkölcsi/antropológiai igazolásaként alkalmazva éppen az afrikaiak nem ember voltát volt hivatva bizonyítani: a rabszolgamunkával előállított cukor vásárlói apránként emberi testeket fogyasztanak el, vagyis – ha a pamflet szerzője nem is használja ezt a szót – kannibálok.⁷⁹

Az 1791–1792-es cukorbojkott támogatására több, Fox pamfletjéhez hasonló gondolatmenetet kifejtő vers is született, amelyekben olykor Barcsay költeményének egyes motívumaira emlékeztető szöveghelyek is feltűnnek.⁸⁰ *A' Kávéra* persze alapvetően különbözik a cukor és rum bojkottját propagáló szövegektől abban, hogy expressis verbis nem szólít fel a bűnös élvezetekről való lemondásra. Míg a magyar költemény szerzője megelégszik a fogyasztó felelősségének és bűnrészesiségének konstataálásával, az angol agitációs szövegek ennek megfelelő cselekvésre is buzdítanak:

They may hold it to our lips, steeped in the blood of our fellow-creatures, but they cannot compel us to accept the loathsome potion. With it rests, either to receive it and be partners in the crime, or to exonerate ourselves from guilt, by spurning from us the temptation. (Az ajkunkhoz tarthatják az embertársaink vérével átitatott gyűlöletes italt, de nem kényszeríthetnek bennünket arra, hogy el is fogadjuk. Rajtunk múlik, hogy elveszszük-e azt, és részessé válunk a bűntettben, vagy pedig felmentjük magunkat a bűn alól azáltal, hogy elutasítjuk a kísértést.)⁸¹

A' Kávéra „bölcse” ezzel szemben nemcsak hogy engedi az ajkához tartani a gyűlöletes italt, de bele is hörgöl. Barcsay nem agitációs verset írt, szövegének intenciója nem az volt (és nem is lehetett), hogy a nem szabad munkaerő alkal-

⁷⁸ Fox 1791. 5.

⁷⁹ Vö. BAGHDIAINTZ MCCABE 2015. 262.

⁸⁰ Az angol abolicionista költemények folyamatosan bővülő gyűjteményét l. CAREY 1996–2023.

⁸¹ Fox 1791. 2.

mazásával előállított termékek bojkottjához hasonló konkrét megoldási lehetőséget kínáljon a rabszolgaság problémájára. Ebben a formájában is alkalmas azonban arra, hogy felhívja a figyelmet a gyarmati árukat megvásárló „felvilágosult” európaiak hangoztatta erkölcsi elvek és az ezeknek ellentmondó cselekedetek közti feszültségre.

Mindezzel nem azt akartam sugalmazni, hogy Barcsay közvetlenül ismerte volna Fox számára hozzáférhetetlen nyelven született pamfletjét vagy a bojkott mellett agítáló bármely más írást. Mégis elgondolkodtató, hogy *A' Kávéra* szövegét egy olyan eszme, a vásárlói/fogyasztói cinkosság gondolata zárja, amely az 1790-es évek előtt nem jellemző a rabszolgaság kérdését illető európai diskurzusban. Noha annak felderítése, hogy ez utóbbi milyen úton juthatott el Barcsayhoz, még további kutatásokat igényel, maga a tény, hogy a költemény a bűnben való részese-désként értelmezi a cukorral édesített kávé hörpölését, annak a 18. század utolsó dekádjában való keletkezését valószínűsíti.

Ugyancsak Barcsay versének 1790-es évekbeli (esetleg valamivel későbbi) keletkezését sejteti az „anglusok” európai cukor- és kávéimportban betöltött szerepének kiemelése. *A' Kávéra* szövege alapján úgy tűnhet, hogy a költemény keletkezésének idejében ez a nemzet volt a két termék kizárólagos exportőre és a rabszolgamunkán alapuló gyarmati gazdasági szisztéma legnagyobb haszonélvezője, amely a luxuscikkek kereskedelme által – a kameralista nézőpontból megfogalmazott vád szerint – nemcsak más országok anyagi javait szerezte meg, elszegényítve azokat, hanem elsődleges forrása volt annak a bűnnek is, amelyben az európai vásárlók a vers zárata szerint osztoznak az édes serkentő ital fogyasztása által. Barcsay költeményének az angolokat illető vádjai természetesen egyáltalán nem voltak alaptalanok, hiszen a nyugat-indiai brit gyarmatok valóban a kávé és cukor legnagyobb előállítói közé tartoztak a 18. század végén, az atlanti rabszolga-kereskedelemben pedig – noha annak kezdeményezői nem ők voltak – ekkor már hosszú ideje az övék volt a vezető szerep.⁸² A rendszer kizárólagos haszonélvezőiként és a bűnök egyedüli forrásaként való megnevezésük azonban nyilvánvalóan nem felelt meg a valóságnak; a felvilágosodás korában, ha igen eltérő mértékben is, több

⁸² L. pl. MANNIX – COWELEY 1973. 96. Ez természetesen a 18. századi olvasók számára is számos forrásból ismert lehetett. Thomas Clarkson becslése szerint az évi százezer főre taksált rabszolga-kereskedelem kétharmadát a britek bonyolították le az 1780-as években: „The total annual exportation from Africa, is estimated here at 100,00 men, two thirds of whom are exported by the British merchants alone.” – CLARKSON 1786. 94. André-Daniel Laffon de Ladebat a *Discours sur la nécessité...* című művében becsült számadatokat közölt az egyes nemzetek rabszolga-kereskedelemben való részesedéséről, amelyek a legutóbbi idők vonatkozásában abszolút angol túlsúlyt mutattak: LAFFON DE LADEBAT 1788. 33. Hasonló következtetésekre juthattak az *Histoire des deux Indes* atlanti rabszolga-kereskedelemnek szentelt tizenegyedik könyvének olvasói is: RAYNAL 1781. 6:1–178.

európai nemzet osztozott ugyanebben a bűnben és élvezte az abból származó anyagi előnyöket. Elképzelhető persze, hogy Barcsay ebben az esetben egyszerűen a korban jól ismert, az angolokat kereskedő népként azonosító nemzetkarakterológiai közhelyet alkalmazta, ahogy azt barátja és levelezőtársa, Orczy Lőrinc is tette a maga *Tokajba való érkezés télen* című költeményében.⁸³ Ebben a versben a Tisza szabályozási munkálatainak irányításával megbízott költő a feladat értelmével és sikeres elvégzésének lehetséges hatásaival kapcsolatos kételyeinek adott hangot. Úgy vélte, hogy noha a folyó szabályozása kétségkívül élénkíteni fogja a gazdaságot, hiszen bekapcsolja a területet a távolsági kereskedelembe, az anyagi haszon és jólét ettől várható növekedését mégis gyanakvással szemlélte: „Bátor hajózásból jöhet sok gazdagság, / Úgy tartom, nem ebbenn áll igaz boldogság.” Az ide érkező kereskedő ugyan meg fogja vásárolni a tokaji bort, ám cserébe „majd tsipkét hoz Aszszonyink’ búbjára, / Drága árt fog vetni tsetsés portékára.” A külföldről érkező felesleges és drága áruk hazai piacon való megjelenésének pedig Orczy prognózisa szerint nem lehet más hatása, mint egyfelől a pénz kiáramlása, az ország és a lakosság elszegényedése („Mí tőlünk el viszi a’ haszonra valót, / Sok entzebentzével tsalja a’ pazarlót”), másfelől a hagyományos életmód és erkölcsök megváltozása:

Utóbb majd jobbágyunk meg veti a’ sarlót,
Hajós lesz, ’s nem fogja meg jární a’ tarlót.

Itt vagyon közöttünk a’ nagy vetekedés,
Illik e Magyarhoz tsalfa kereskedés,
Mivel ebből jöhet erkölts vetemedés,
Mit mondasz, mire megy az ilyly vetélkedés?

Verse zárlatában ezért a költő a „kincsszerzés” vágyáról való józan lemondásra szólít fel, a már meglévő javakkal való megelégedést jelölve meg a valódi boldogság forrásaként:

Ha kitsiny határbann szívét szoríthatta,
Magábann a’ nagyra vágyódást fojthatta,
Kints szerzéstől józan elméjét el vonta,
Vélem, boldog sorsát ilyly Magyar meg fogta.

A Tisza-vidék világkereskedelemben való bekapcsolódásának esetére jöendő bajok okozójaként Orczy ugyanazt a nemzetet jelölte meg, amelynek *A’ Kávéra*

⁸³ BARCSAY – ORCZY 1789. 184–186.

szerzője a gyarmati gazdálkodáshoz kapcsolódó bűnöket tulajdonította: „Meg engedem, Anglus száll Tokaj’ tájára, / Az édes italból fel rak gályájára”. Lehetőséges ugyan, hogy Orczyhoz hasonlóan Barcsay is csupán a „kalmárnemzet” sztereotípiáját alkalmazta versében, ám a két költemény témája között fennálló jelentős eltérés ezt mégis valószínűtlenné teszi; míg a *Tokajba való érkezés télen* pusztán egy jövőbeli lehetőséget latolgatva használja az általánosan ismert nemzetkarakterológiai közhelyet, addig A’ Kávéra a fennálló helyzetet írja le, mégpedig, mint az eddigiekből kiderült, meglehetősen pontos jellemzéssel. (Ezzel összefüggésben érdemes megjegyezni, hogy Barcsay a korábban már idézett *A háborúskodás ellen* írt költeményében a rabszolga-kereskedelem tekintetében „bűnös nemzetekről” beszél, s az angolok mellett a hollandokat is megnevezi a szövegben.)

Amennyiben az „anglusok” kétszeri említését Barcsay versében mint a status quo-ra utaló referenciális állítást próbáljuk értelmezni, akkor arra a megállapításra juthatunk, hogy A’ Kávéra aligha készülhetett az 1790-es éveket megelőző időszakban. Noha a 18. század második felében a brit kolóniák kétségkívül a magyar költeményben említett két árucikk legjelentősebb előállítói közé tartoztak, sőt, területükön ebben az időszakban folyamatosan és dinamikusán növekedett azok produkciója,⁸⁴ ám egészen az 1780–1790-es évek fordulójáig a vezető szerep e tekintetben mégsem az övék, hanem az akkori világ cukornád- és kávétermelésének legjelentősebb központját, Saint-Domingue-ot is birtokló franciáké volt.⁸⁵ Mivel a francia korona alá tartozó gyarmatokon nagyobb volumenben és olcsóbban tudták előállítani⁸⁶ ezeket a terményeket, az azokat továbbexportáló anyaországi kereskedőin keresztül Franciaország uralta a kontinens piacait, míg az angolok ugyanebben az időszakban javarészt egyre növekvő belső fogyasztásukat elégítették ki saját kolóniáiak produktumaival.⁸⁷ A 18. század utolsó évtizedéig tehát a két élvezeti cikk „messzi nemzetekhez” való eljuttatása, illetve az azok kereskedelméből származó haszon lefölözése,

⁸⁴ A karibi cukortermelés és -export tekintetében folyó 18–19. századi francia–angol vetélkedés gazdaságtörténeti elemzését l. Seymour Drescher *Econocide* című könyvének „French Sugar: ‘The Most Amazing Phenomenon’” és „Staple Production During the Caribbean Revolution” fejezeteit: DRESCHER 2010. 46–54., 76–91.

⁸⁵ Saint-Domingue-nak az 1790-es évekig az exportált cukor és kávé, valamint a kolónián élő rabszolgák száma tekintetében a brit gyarmatokat jóval felülmúló adatiról l. pl. DRESCHER 2009. 147–149.

⁸⁶ Vö. pl. DRESCHER 2010. 51–52.; STINCHCOMBE 1995. 120–122. A franciák előnyéről a magyar lapokból is tájékozódhattak a hazai olvasók. 1791 végén a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1774-es adatokra hivatkozva írta, hogy a nevezett évben óriási mennyiségű árut, „147,508000 font tzukrot; és 29700000 font kávé szállítottak ki a’ Frantziák S. Domingó-ból”, így a szintén jelentős termelőnek számító angoloknál „óltsóbban adhatták 15-20 procentő a’ Frantziák a’ kávé és a’ tzukrot”. *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. dec. 9., 747.

⁸⁷ Erről l. pl. HARLEY 2015. 164., 173. Ugyanerről az egykorú irodalomban l. RAYNAL 1783. 7:238., 334–335.

más országok kincseinek „olvasztása” jóval inkább volt igaz a franciákra, semmint az „anglusokra”.⁸⁸

Míg Barcsay versének ez utóbbi állítása a 18. század második felének nagyobb részére értelmezve egyáltalán nem fedi a valóságot, annak utolsó évtizedétől kezdve, ha továbbra sem felelt meg ugyan teljes mértékben az igazságnak, mindenesetre közelebb került hozzá. A két termék előállításában és exportjában hosszú ideje fennálló francia előnynek ugyanis szinte egy csapásra véget vetett az 1791 augusztusának utolsó napjaiban kirobbanó saint-domingue-i rabszolgafelkelés.⁸⁹ A területén folyó harcok miatt a gyarmat igen rövid idő alatt ültetvényeinek jelentős részét elvesztette, a termelés megakadása⁹⁰ pedig ellátási problémákat s azonnal érzékelhető áruhiányt és áremelkedést idézett elő Európa-szerte.⁹¹ A helyzet kínálta lehetőséget a nagy rivális Anglia természetesen azonnal kihasználta, és saját terményeit továbbexportálva igyekezett átvenni a kontinentális piacot a franciáktól.⁹² A gazdaságtörténeti kontextus felől olvasva Barcsay versét tehát úgy tűnik, hogy míg annak az angolok cukor- és kávékereskedelemben betöltött vezető szerepét sugalló szakasza az 1790-es éveket megelőzően inkább csak egy nemzetkarakterológiai közhely alkalmazásának tekinthető, addig ugyanezen dekád elejétől az abban rejlő állítás teljes mértékben igazzá ugyan nem, mindenesetre egyre inkább referenciális is értelmezhetővé válik. Ha ez nem is jelent megfellebbezhetetlen bizonyítékot A' Kávéra keletkezési idejének hozzávetőleges meghatározását illetően, az utóbbi

⁸⁸ Ebben a vonatkozásban talán érdemes megjegyezni, hogy a korabeli magyar sajtóban nem találni olyan írásokat, amelyek kifejezetten a briteket vádolnák azzal, hogy a kávé vagy cukor kereskedelme által elszegényítenék az országot. Ellenben a *Magyar Hírmondó* egyik, éppen a termék árának emelkedése miatt a közönséget annak vásárlásáról lebeszélni igyekvő szerzője megjegyezte, hogy a „Kávé ital bizonynyal nem az Eleinkről szállott reánk *Magyarokra* örökségben; hanem a' *Frantziák és Németek* szoktattak reá bennünket”. *Magyar Hírmondó*, 1792. febr. 24., 278.

⁸⁹ Az eseményről, illetve annak előzményeiről és utóhatásairól l. pl. BLANCPAIN 2016. 57–124.; J. NAGY 2012; DRESCHER 2009. 146–180.; valamint l. a *The World of the Haitian Revolution* című kötet tanulmányait: GEGGUS – FIERING 2009.

⁹⁰ A saint-domingue-i export 18. század utolsó évtizedében történt jelentős visszaesését érzékeltető számadatokat l. pl. BLANCPAIN 2016. 108.

⁹¹ A saint-domingue-i helyzet alakulásáról, illetve annak az európai piacokra gyakorolt hatásáról, valamint az áruhiány és drágaság miatt Franciaországban kirobbanó „cukorlázadásokról” a hazai lapok is rendszeresen beszámoltak. Vö. *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. nov. 22., 671.; nov. 25., 688.; dec. 2., 720.; dec. 9., 747.; dec. 16., 784.; dec. 20., 796.; *Magyar Kurir*, 1791. nov. 25., 1488; dec. 2., 1520–1521.; dec. 6., 1538.; dec. 23., 1612.; 1792. febr. 3., 157.; febr. 10., 190–191.; febr. 14., 207.; febr. 28., 268.; *Magyar Hírmondó*, 1792. jan. 10., 55.; febr. 3., 176.; febr. 17., 241.; febr. 28., 294.; márc. 4., 286.; márc. 6., 301. A két termék drágulásának egykorú irodalmi dokumentuma Nagy János verses dialógusa: NAGY 1792. A franciaországi cukorlázadásokról l. pl. RUDÉ 1967. 95–98.

⁹² Vö. pl. DRESCHER 1986. 8–10.; DRESCHER 2009. 169–180. A kialakult helyzet legnagyobb nyertese a brit gyarmatok közül Jamaica lett. A kolónia, átvéve Saint-Domingue korábbi vezető pozícióját, a 19. század első évtizedében a kávé és cukor legnagyobb exportőre volt. L. DRESCHER 2009. 170.

megoldás mindenestre inkább harmonizál a költemény status quóról adott leírásának precizitásával.

Hasonlóan áll a helyzet a vers zárlatával is: „A' bölcs iszonyodik, látván, egy csészéből / Mint hörpöl ő is részt Anglusok' bűnéből”. A rabszolgaság és rabszolga-kereskedelem kifejezetten *angol nemzeti bűnként* vagy *szégyenként* való megnevezése a 18. század végén nem ment ritkaságszámba, nem utolsó sorban a brit szigeteken ekkoriban megerősödő és egyre aktívabbá váló abolitionista mozgalom tevékenységének betudhatóan. Az 1770-es évektől kezdődően számos olyan prózai és verses szöveg látott napvilágot, amely az anyagi haszon megszerzése érdekében elkövetett gaztetteket, a maga szabadságával kérkedő, ám másokat jogaitól és emberi méltóságuktól megfosztó nép hipokrita viselkedését – nyílt vagy burkoltabb formában – mint a teljes közösség vétkét tárta olvasói szeme elé.⁹³

Az emberkereskedelemre és rabszolgatartásra mint angol nemzeti bűnre utaló gondolatmenetekkel – ugyancsak a brit abolitionizmus megerősödésének betudhatóan – az 1780-as évek végétől kezdve már a magyar újságolvasók is találkozhattak. A mozgalom 1787-es országos aláírásgyűjtő kampánya és az ennek nyomán a parlament elé kerülő petíciók tömege első ízben kényszerítette rá az angol törvényhozást, hogy megvitassa a rabszolga-kereskedelem betiltásának lehetőségét. Az ekkor és (mivel az úgy a jelentős társadalmi támogatottság ellenére a parlamenti szavazásokon rendre elbukott a 18. század utolsó éveiben) a következő évtizedben a kérdésről folytatott vitákról a magyar lapok is beszámoltak. Tudósításaikból a korabeli olvasók jellemzően az „ördögi és átkozott [...] kereskedésnek el törléséért” szót emelő abolitionisták álláspontját és érveit ismerhették meg részletesebben. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1791 májusában írt arról a két napig tartó „vetélkedésről”, amelynek során az abolíciót pártoló képviselők „[s]zívreható elő adásokkal sürgették azt [...] a' vallás', a' józan okosság', 's az emberiség' nevében, a' *Nagy-Britanniai* nemzetnek ditsőségére, 's valóságos hasznára”. A cikk külön kitért a miniszterelnök, William Pitt beszédére, aki a rabszolga-kereskedelem betiltását „az emberiségnek, igazságnak, és szabadságnak” ügyével azonosította, s kijelentette, hogy míg egy ezt támogató döntéssel a testület a brit törvényhozás becsületét mentheti meg, az ellenkező esetben tulajdon gyalázatát fogja „bé írni a' Krónikákba: hogy még a' következő századoknak is úndorodást okozhasson

⁹³ Jó példa erre a *Wrongs of Africa* című terjedelmes költemény első részének zárlata: „Blush ye not / To boast your equal laws, your just restraints, / Your rights defin'd, your liberties secur'd, / Whilst with an iron hand ye crush to earth / The helpless African; and bid him drink / That cup of sorrow, which yourselves have dash'd / Indignant, from oppression's fainting grasp? / – O Britain! jealous of thy private rights, / Like some fond mother, with a partial eye [...]” – ROSCOE 1788. 32. Hasonló gondolatmenettel indul Hannah More ugyanebben az évben született verse is: MORE 1788.

a' mi határozásunk”⁹⁴ A rabszolga-kereskedelem rémségeit és az ültetvényeken dolgozó emberek szenvedéseit legbővebben és legérzékletesebben előadó korabeli cikk szintén a brit parlamenti vitákhoz kapcsolódott. A *Magyar Hírmondó* 1792-es évfolyamában napvilágot látott írás az abolíció – a felsőházi szavazáson nem sokkal korábban ismételten elbukó – ügyének háttérét kívánta bemutatni a kérdésben tájékozatlanabb olvasói számára, „a' kik talán nem olvasták még eddig, az arról írt nevezetes, és minden hitelre méltó könyveket”⁹⁵ A közlemény szerzője, aki csupán néhány oldalon, ám igen hatásosan mutatta be közönségének, hogy a „Szeretse-
nekkkel való kereskedés, és bánás miből álljon”, ugyan nem nevezte meg forrásait, szövegében azonban jól azonosíthatók Thomas Clarkson korábban hivatkozott abolicionista alapművének egyes passzusai.⁹⁶

Az angol abolicionizmus tömegmozgalommá fejlődése ellenére sem hozta meg a várt politikai eredményt a 18. század végén; az emberkereskedelem betiltására 1807-ben, a brit gyarmati rabszolgaság eltörlésére pedig csak 1833-ban került sor. A Barcsay versében felemlgetett bűnűktől a költő életében nem szabadult meg az „anglusok”. E bűnben persze nem egyedülként részesedtek, ám az 1790-es évek eseményei mégis olyan helyzetet teremtettek, amely ha nem is a rabszolgaság egyetlen, mindenesetre legelkötelezettebb fenntartóiként tüntette fel őket. A korabeli magyar újságolvasók is értesülhettek arról, hogy Dánia 1792-ben (ugyan tíz év türelmi idővel) betiltotta a rabszolga-kereskedelmet,⁹⁷ megelőzve ezzel az annak lehetőségéről elsőként tárgyaló brit törvényhozást. A nagy rivális Franciaország a politikai átalakulás ellenére egy ideig nem tett érdemi lépéseket az ügyben. Az *Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata* nem szüntette meg sem az emberkereskedelmet, sem a gyarmati rabszolgaságot. A kérdésről olykor szenvedélyes kirohanásokkal tarkított viták folytak a Nemzetgyűlésben. Robespierre 1791. május 13-án a szabadság és emberi jogok eszméjével, s így az alkotmánnyal ellentétesnek mondta a rabszolgaság létezését, az azt fenntartó törvényhozó testületet pedig a mindezekbe vetett hit hiányával vádolta meg, majd a szabadság és becsület nevében követelte a Nemzetgyűléstől, hogy az ültetvényesek érdekeire és fenyegetéseire való tekintet nélkül, bármi áron számolja fel a szégyenletes intézményt.⁹⁸

⁹⁴ *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. máj. 13., 594–595.

⁹⁵ *Magyar Hírmondó*, 1792. máj. 25., 746–750.

⁹⁶ A cikk több helyén is azonosíthatók Clarkson művének egyes részletei. Ezek közé tartoznak pl. a „fekete Fejedelmek” alattvalóik elfogására alkalmazott módszereit ismertető vagy a családok szétszakításának embertelenségét és az ültetvényeken folyó élet sanyarúságát bemutató részek. Vö. CLARKSON 1786. 119., 122., 132., 138–155. Kérdéses persze, hogy a magyar szerző milyen forrás(ok)ból dolgozhatott. Noha az eredetileg latinul írt értekezésnek már 1789-ben megjelent a francia fordítása is (CLARKSON 1789.), a legvalószínűbb talán, hogy egy (esetleg több), az abolicionista mozgalmat ismertető, idegen nyelvű újságcikk átvételéről van szó ebben az esetben.

⁹⁷ Vö. *Magyar Hírmondó*, 1792. márc. 23., 430.; ápr. 24., 588.

⁹⁸ Vö. *Gazette nationale ou Le Moniteur universel*, 1791. máj. 15., 560.

Az abolíció ügye egy ideig a köztársaság alatt sem szerzett többséget a törvényhozásban. 1794 februárjában azonban a Nemzetgyűlés egyetlen rövid dekrétumban eltörölte (a világon elsőként) a rabszolgaságot a francia kolóniákon.⁹⁹ A fontos aktusról természetesen a hazai lapok egykorú olvasói is értesülhettek. A *Magyar Hírmondó* február 21-én közölt szűkszavú, de az ugyanerről az eseményről a *Moniteurben* olvasható cikkel tartalmában megegyező tudósítást. A történések lényegét igen tömören összefoglaló magyar szöveg szerint „szabadságot végzett a’ Frantzia Nemzet-Gyűlés minden Szeretseneknek, a’ kik Európán kívül való birtokaiban találtnak a’ Köz-Társaságnak”. A *Magyar Hírmondó* beszámolt arról a megrendítő jelenetről is, amikor a rabszolga-felszabadítást kimondó dekrétum elfogadása után egy, a teremben tartózkodó „Szeretsen asszony” a nagy öröm okozta lelkesedéstől elájult. De nem maradtak ki belőle Danton méltató és figyelmeztető szavai sem; az aktussal a saját szabadságát kivívó nemzet a szabadság áldását az Újvilágra is kiterjeszti, ám e hirtelen elnyert szabadság veszélyes is lehet, nagyon körültekintően kell tehát eljárni a törvény végrehajtása során.¹⁰⁰

Bár a konvent döntését jóval inkább a más hatalmak (az angolok és spanyolok) által fenyegetett gyarmatok megtartásának katonai és gazdasági szempontjai, semmint morális megfontolások motiválták,¹⁰¹ s annak számos kolónián nem is tudott érvény szerezni a fiatal köztársaság, ám a dekrétumot mint a (nemzeti) büntől való megszabadulást és a humánus győzelmét értelmezték a korabeli francia szövegek, amelynek útjában más népek – mindenekelőtt az angolok – kapzsisága és gonoszsága áll csupán.

Így érvelt az 1798-ban a *Moniteurben* napvilágot látott *Principes et conduite des Anglais et de Français, relativement à l’abolition de l’esclavage et de la traite des nègres* (Az angoloknak és franciáknak a rabszolgaság és rabszolga-kereskedelem eltörlésével kapcsolatos elvei és magatartása) című cikk szerzője is, aki mindenekelőtt a két nemzet az abolíció ügyében mutatott viselkedésének ellentétes voltára és erkölcsi karakterük ebből kirajzolódó különbségére kívánt rávilágítani. Míg a francia nemzeti konvent egyetlen határozott állásfoglalással felszámolta a rabszolgaságot a fiatal köztársaság gyarmatain, mondja a cikk, a britek hosszú

⁹⁹ A rabszolga-kereskedelem kérdéséről a dekrétum szövege nem szólt: „La Convention Nationale déclare que l’esclavage des Nègres dans toutes les Colonies est aboli ; en conséquence elle décrète que les hommes, sans distinction de couleur, domiciliés dans les colonies, sont citoyens Français, & jouiront de tous les droits assurés par la constitution.” („A Nemzeti Konvent deklarálja, hogy a négerek rabszolgasága valamennyi gyarmaton eltöröltetett; következésképpen kijelenti, hogy a gyarmatokon élő emberek, borszínre való tekintet nélkül, francia polgárok és élvezik az alkotmányban biztosított valamennyi jogot.”) A dekrétum szövegét l. pl. *Gazette nationale ou Le Moniteur universel*, 1794. febr. 5., 554.

¹⁰⁰ Vö. *Gazette nationale ou Le Moniteur universel*, 1794. febr. 5., 554.; *Magyar Hírmondó*, 1794. febr. 21., 252–253.

¹⁰¹ Vö. BLANCPAIN 2008. 67–71.

évek óta tárgyalnak a kérdésről, ám az ültetvényeseket védve és saját jólétüket féltve mindeddig nem hozták meg a szép szólamok szintjén egyébként oly igen szánt rabszolgák sorsát megkönnyítő törvényeket. A szerző különös haraggal kelt ki az ellen, hogy az angol miniszterelnök, az ifjabb Pitt azokról a bajokról merészel beszélni, amelyeket a feketék rabszolgasága az angoloknak okoz. A kormányfőt, a parlamentet, sőt egész Britanniát képmutatással vádoló cikkíró szarkasztikus megjegyzéseiben olykor a Barcsay-vers képeihez hasonló fordulatokkal élve ostrozta az angol nemzeti bünt:

Le maître des esclaves est-il malheureux lorsqu'il recueille les productions des colonies, quoique trempées de la sueur et du sang de ces infortunés? [...] La Nation en général ne paraît pas malheureuse en jouissant des fruits du meurtre et du brigandage. (Boldogtalan-e a rabszolgák gazdája, amikor begyűjti a kolóniák termését, bár az e szerencsétlen emberek verejtékével és vérével van átitatva? [...] A nemzet általában nem tűnik boldogtalannak, ha a gyilkosság és a rablás gyümölcseit élvezheti.)¹⁰²

A francia propaganda nem volt alaptalan, hiszen a helyzetet az angolok valóban gazdasági előnyük növelésére, gyarmatbirodalmuk bővítésére használták, a franciáktól újonnan elfoglalt területeken pedig azonnal visszaállították a rabszolgaság intézményét.¹⁰³ Minderről az 1790-es évek magyar sajtójának olvasói is meggyőződhetek. A *Magyar Hírmondó* a Martinique 1794 tavaszán történt angolok általi elfoglalása után foganatosított intézkedések között sorolta fel, hogy a franciák felszabadította „Szeretsen-szolgák vissza-térnek a' magok Uraikhoz”.¹⁰⁴ Port-au-Prince nyár eleji bevétele után a hazai közönség a hadműveletet irányító angol parancsnok proklamációjának fordítását is elolvashatta, amely biztosította Saint-Domingue lakosait arról, hogy az „Ánglusoknak se magok-viseletekben, se törvényeikben nints olyan semmi, a' mit *El-nyomónak* lehetne mondani”. A „hírdetvény” mégis arra szólította fel a néhány hónappal korábban született dekrétummal felszabadított rabszolgákat, hogy mondjanak le szabadságukról:

A' Szeretsenek, kik olly sok ideig valának tsalatott tárgyaik a' Komisszáriusok' gonosz praktikáiknak: meg fognak rövid időn győztetni a' felől, hogy az Ánglusok utállják a' hamisságot, és tsalárdkodást: 's bízván a' *Britannus* Népnek nemes-lelkűségéhez, vissza-térnek önnön Uraikhoz; le-teszik

¹⁰² F... 1798. 782–783.

¹⁰³ Erről az időszakról, elsősorban a brit abolicionizmus alakulástörténetének perspektívájából, l. DRESCHER 1986. 89–110.

¹⁰⁴ *Magyar Hírmondó*, 1794. máj. 13., 687.

fegyvereiket, és élnek azokkal a' hasznokkal, melyeket egy szorgalmas életből lehet reményleni. Az ő mostani szenvedéseik hamarjában meg-orvosoltatnak, és a' törvények óltalmazni fogják őket, a' kegyetlenkedés és szorongatás ellen.¹⁰⁵

Az 1795-ben a *Magyar Hírmondó* arról tudósította olvasóit, hogy „[r]ablóhajókat fel-állítani az Ánglusok ellen, minden *Frantzia* Polgároknak meg-engedte a' Nemzeti-gyűlés”, illetve, hogy a francia hadihajók az afrikai partoknál „74 Ánglus hajókat tettek [...] tenkre; tizenhétezer Szeretsen rab-szolgaikat az Anglusoknak, szabadon bocsátottak”.¹⁰⁶ A következő év elején ugyancsak a *Magyar Hírmondó*-ban látott napvilágot az a *Hazai szeretet példája* című rövid írás, amely a lehető legjobb színben tünteti fel a rabszolgaság eltörléséért küzdő (kalózkodó) franciák emberiségét:

Egy frantzia rabló-hajónak a' Gazdája, kinek neve *Renaudet*, két Ánglus hajókat kapott el a' múltt esztendőben, melyek között az egyiken kétszázötven; a' másikon pedig kétszáz Jobbágy Munkásoknak való Szeretsenek voltak. Ha vagy *Dániához* tartozó, vagy más neutrális Szigetekbe vitte volna *Renaudet* ezen nyereségét: meg-kapott volna legalább-is nyóltzvanezer tallért, négyszáz jó korabeli Szeretsenekért: de még se' vitte, hanem egyenesenn, S. *Domingó* Szigetébe ment vélek, 's ott meg-ajándékozta Őket szabadsággal. *Frantzia* Generális *Rigaud* által, húszezer lívert adatott a' Közönséges-Társaság annakutánna *Renaudet*nek, azért: hogy tartotta az útonn, az említett Szeretseneket: kik között a' már emberkoriak, jó földeket kaptak magoknak mivelésre: a' gyermekek pedig, hogy jó nevelést vehessenek ki-osztódnak a' tehetősebb Lakosok között.¹⁰⁷

A rabszolgaság és az emberkereskedelem mint kifejezetten „anglus bűn” képzetét az 1790-es évek közepétől a brit parlamentből érkező hírek még inkább megerősíthették. 1794 májusának végén a *Magyar Kurir* arról számolt be olvasóinak, hogy az angol törvényhozás újfent megtárgyalta „a' természettel, és emberiség jussáival ellenkező” emberkereskedelem ügyét, amelynek – jegyezte meg elítélően a cikk szerzője – „még most is több pártfogói találtattak mind a' felső, mind az alsó parlamentomban, mint ellenkezői”. Ez utóbbiak számos erős érvet hoztak fel az abolíció mellett. Megkíséreltek a nemzeti önérzetre hatni, elmondva, hogy „nem illik egy meg világosodott nemzethez ember felebaráttáival, mint a' vásárra hajtott

¹⁰⁵ *Magyar Hírmondó*, 1794. aug. 8., 198–199.

¹⁰⁶ *Magyar Hírmondó*, 1795. aug. 28., 280–281.

¹⁰⁷ *Magyar Hírmondó*, 1796. febr. 26., 256.

barmokkal kereskedni”. De hivatkoztak a hosszú távú brit politikai és gazdasági érdekekre is, mivel álláspontjuk szerint „valameddig ez a természeti törvénnyel ellenkező kereskedelem el nem töröltetik”, addig nincs remény a franciáktól újonnan elfoglalt gyarmatok megtartására, és végül „az örökös raboskodó szolgálatra sententziáztatott emberek fogják a Britanniai birodalomnak erős oszlopait meggyengíteni, sőt össze is törni”. Ellenfeleik, a „szokásbeli kereskedelem pártfogói” részben gazdasági érvekre hivatkozva, részben súlyos politikai vádakát megfogalmazva – miszerint „egyedül a Jakobinusi indulattal bírók, és azoknak principiumait terleszteni kívánók sürgetik” a rabszolga-kereskedelem végleges betiltását – verték vissza az indítványt. „És így a hosszas vetélkedésnek csak a leve a következő, hogy az Afrikai bódogtalan szeretsenekkel való kereskedelem tovább is fennmaradjon.”¹⁰⁸ 1794 szeptemberében öt francia hajó megtámadta az angol Sierra Leonét, kereskedőhajókat fogtak el, felgyújtották az angolok házait és raktárait, de a várost a „Szabad-fekete-lakosoknak kérésére” megkímélték. „Ezen történet alkalmatosságával, jól viselték magokat a Szeretsenek”, mondta az alsóházban az abolíció élharcosa, William Wilberforce, „új indító okul szolgálhat tehát ez is, a Szeretsenek sorsának könnyebbítésére; és az azokkal, mint valamely okatlan állatokkal való kereskedelemnek, a jövő 1796dik esztendő első napjával lejendő félbe-szakasztására”. A szónok a beszámoló szerint további érveket is felhozott az általa képviselt ügy mellett, például azt,

hogy a Frantzia Kolóniákbéli Szeretseneknek fel-szabadíttatásából már is nem kevés vesztesége keletkezett *Ángliának*, és hogy egy olly emberiséggel ellenkező Kereskedelem folytatása mellett, mint a minémű a Szeretsenekkel való, lehetetlen reményleni Isten áldását [...].¹⁰⁹

1796 februárjában szintén Wilberforce volt az, aki az „*Afrikai Szeretsenekkel, mint barmokkal való kereskedést; és Azoknak rabszolgaságban való tartását [...]: mint a Relígióval; az igazgatásbeli böltsességgel; és az emberi természetnek minden jussával ellenkező dolgot*” ismét felhozta a parlamentben. Felszólalásában a törvényhozó testület szemére vetette, hogy noha 1792-ben „olly Végzést hozzott [...], hogy 1796-dik esztendőnek első Janiáriussával vége légyen az említett Szeretsenekkel való embertelen bánásnak”, a határidő elérkeztével mégsem teljesítette vállalását. Wilberforce szerint, ha a parlament nem váltja be ígéretét, félt, hogy „fel ne támadjanak a Szeretsenek, kik közzül már is sok ezeret hódítottak az által magok részére a Frantziák: hogy szabadokká tették őket”. Az utókorunk és „a később idejű Histórikusok”-nak a két nép rabszolgaság ügyében mutatott

¹⁰⁸ *Magyar Kurir*, 1794. máj. 30., 649–650.

¹⁰⁹ *Magyar Hírmondó*, 1795. márc. 27., 421–422.

viselkedését illető ítéletére hivatkozva az angol nemzet szégyeneként és bűneként utalt annak fenntartására:

midőn e' mostani időbéli két Nagy Nemzeteket fogják le-írni, a' kik között egyyik, melly azzal vádoltatik, hogy rendeletlenséget [sic!], 's boldogtalansággal egybe-kötetett zűrzavart okozott az Emberek között, szabadságot ajándékoz az Áfrikánusoknak; a' másik ellenben, melly a' Vallásnak; a' jó erkölcsöknek; és az igazságnak fenn-tartatásáért mondja magát hadakozni, meg nem szűnik kegyetlenséget 's igazságtalanságot űzni, nagy számú Embertársai ellen, tsak azért hogy Áfrikában született Azok, és más színűek mint Ő.¹¹⁰

Wilberforce indítványa (amit Pitt is támogatott) mégis többséget szerzett, így lehetősége nyílt rá, hogy más képviselők segítségével „Végzés-formát (*Billt*) készíthessen, 's vihessen bé a' Gyűlésbe, a' Szeretsenekkel való mostani bánás' módjának örökre való el-törléséről”.¹¹¹ Hamarosan kiderült azonban a magyar újságolvasók számára, hogy az angol nemzet lelkiismeretét terhelő büntől való megszabadulás újabb halasztást szenved. „A' Szeretsenekkel mint barmokkal való Kereskedésnek el-törlése erántt hozandó Végzést hatalmasan sürgette maga Pitt minister is a' múltt Kedden”, írta a *Magyar Hírmondó*, ám „ezen köz-hasznú ügy még se' győzedelmeskedheték ez úttal is”; a voksolásnál – ha kevéssel is – alul maradó javaslat tárgyalása újabb négy hónappal kitolódott.¹¹² És ez még hosszú ideig így folytatódott. 1799 nyarán még mindig erről vitatkoztak a felsőházban, számolt be a *Magyar Kurir*.¹¹³

A Franciaországban 1794 februárjában kihirdetett dekrétum csupán nyolc éven keresztül maradt hatályban. 1802-ben Napóleon visszaállította a rabszolgaságot a köztársaság kolóniáin, és hadjáratot indított a Saint-Domingue-ot irányító Toussaint Louverture ellen,¹¹⁴ a rabszolgák végleges felszabadítására pedig – tizenöt évvel lemaradva az angoloktól – csak a második köztársaság alatt, 1848-ban került sor.¹¹⁵ Az 1790-es évek közepétől szűk egy évtizedig a gyarmatbirodalmának bővítésére törekvő Anglia riválisával szemben mégis mint az abolíció legnagyobb ellenzője, a rabszolgaság anyagi érdekektől és hatalmi ambícióktól vezérelt eltökélt fenntartója (és visszaállítója) tűnhetett fel az európai közvélemény szemében. Talán ez a helyzet jelenthette a Barcsay-vers „anglus” bűnének referenciáját is.

¹¹⁰ *Magyar Hírmondó*, 1796. márc. 22., 368–369.

¹¹¹ *Magyar Hírmondó*, 1796. márc. 22., 368–370.

¹¹² *Magyar Hírmondó*, 1796. ápr. 12., 470.

¹¹³ *Magyar Kurir*, 1799. aug. 2., 155.

¹¹⁴ Erről l. pl. BLANCPAIN 2016. 95–124.; NAGY 2012. 95–117.

¹¹⁵ A két rabszolga-felszabadítás összehasonlító elemzését l. BLANCPAIN 2008.

Rövidítések

- BADINTER – BADINTER 1988 BADINTER, Elizabeth – BADINTER, Robert: Condorcet: Un intellectuel en politique (1743–1794). Paris, 1988.
- BAGHDIA NTZ-McCABE 2015 BAGHDIA NTZ-McCABE, Ina: A History of Global Consumption 1500–1800. London – New York, 2015.
- BARCSAY 1933 BARCSAY Ábrahám: Barcsay Ábrahám költeményei. Szerk. Vajóth Géza. (Magyar Irodalmi Ritkaságok 25.) Budapest, 1933.
- BARCSAY–ORCZY 1789 [BARCSAY Ábrahám – ORCZY Lőrinc]: Két nagyságos elmének költeményes szüleményei. Pozsony, 1789.
- BIONDI 2010 BIONDI, Carminella: D'Oroonoko d'Aphra Behn à Zoflora ou la bonne négresse de Picquenard: Métamorphose de l'héroïne noire dans le roman français du 18e siècle. In: Littérature et esclavage: 18e–19e siècles. Éd. Moussa, Sarga. Paris, 2010. 29–38.
- BLANCPAIN 2008 BLANCPAIN, François: Les abolitions de l'esclavage dans les colonies françaises (1793–1794 et 1848). In: Haïti 1804: Lumières et ténèbres; Impact et résonance d'une révolution. Éd. Hoffmann, Leon-François – Gewecke, Frauke – Fleischmann, Ulrich. Madrid – Frankfurt am Main, 2008. 63–83.
- BLANCPAIN 2016 BLANCPAIN, François: Histoire de Saint-Domingue, Haïti (Martinique, Guyane, 2016.
- CAREY 1996–2023 CAREY, Brycchan (Ed.): Poems Against Slavery. In: Brycchan Carey: *brycchancarey.com*, 1996–2023. <https://brycchancarey.com/slavery/poetry.htm>. (letöltve: 2025. 04. 26.)
- CHARARA 2005 Fictions coloniales du 18e siècle: Ziméo – Lettres africaines – Adonis, ou le bon nègre, anecdote coloniale. Éd. CHARARA, Youmna. Paris, 2005.
- CLARKSON 1786 CLARKSON, Thomas: An Essay on the Slavery and Commerce of the Human Species, Particularly the African. London, 1786.
- CLARKSON 1789 CLARKSON, [Thomas]: Essai sur les désavantages politiques de la traite des nègres. [Neufchatel], 1789.
- CONDORCET 1781 [CONDORCET, Nicolas de], M. SCHWARTZ: Réflexions sur l'esclavage des nègres. Neuchâtel, 1781.
- DANON 2010 DANON, Rachel: Les tensions dans Ziméo de Saint-Lambert: Apologie du droit de résistance ou d'un esclavage à „visage humain”? In: Littérature et esclavage: 18e–19e siècles. Éd. Moussa, Sarga. Paris, 2010. 61–73.
- DAVIS 1999 DAVIS, David Brion: The Problem of Slavery in the Age of Revolution, 1770–1823. New York – Oxford, 1999.
- DÖBRENTÉI 1814 DÖBRENTÉI Gábor: Barcsay Ábrahám. *Erdélyi Múzeum* 1. (1814) 17–33.
- DRESCHER 1986 DRESCHER, Seymour: Capitalism and Antislavery: British Mobilization in Comparative Perspective. London, 1986.

- DRESCHER 2009 DRESCHER, Seymour: Abolition: A History of Slavery and Antislavery. Cambridge – New York, 2009.
- DRESCHER 2010 DRESCHER, Seymour: Econocide: British Slavery in the Era of Abolition. Chapel Hill, 2010.
- DUCHET 1995 DUCHET, Michèle: Anthropologie et histoire au siècle de lumières. Paris, 1995.
- EGYED 1998 EGYED Emese: Levevék fejemről Múzsák sisakomat: Barcsay Ábrahám költészete. Kolozsvár, 1998.
- EGYED 2001 EGYED Emese: Barcsay Levelei Orczyhoz. In: Barcsay Ábrahám: Mennyei barátom! Barcsay Ábrahám levelei Orczy Lőrinczhez (1771–1789). Szerk. Egyed Emese. (Erdélyi Tudományos Füzetek 236.) Kolozsvár, 2001. 5–35.
- F... 1798 F...: Principes et conduite des Anglais et de Français, relativement à l'abolition de l'esclavage et de la traite des nègres. Gazette nationale ou Le Moniteur universel. 1798. ápr. 4., 782–783.
- FOX 1791 [Fox, William]: An Address to the People of Great Britain, on the Propriety of Abstaining from West India Sugar and Rum. Birmingham, 1791.
- FRANKLIN 1888 FRANKLIN, Benjamin: The Complete Works 8. Ed. Bigelow, John. New York – London, 1888.
- GEGGUS – FIERING 2009 The World of the Haitian Revolution. Eds. Geggus, David Patrick – Fiering, Norman. Bloomington, 2009.
- HARLEY 2015 HARLEY, Knick: Slavery, the British Atlantic Economy, and the Industrial Revolution. In: The Caribbean and the Atlantic World Economy: Circuits of Trade, Money and Knowledge, 1650–1914. Eds. Leonard, Adrian B. – Pretel, David. London, 2015. 161–183.
- HELVÉTIUS 1776 HELVÉTIUS, [Claude-Adrien]: De l'esprit. 2. In: Oeuvre complètes de M. Helvétius 1–2. London, 1776.
- HILLIARD D'AUBERTEUIL 1776 HILLIARD D'AUBERTEUIL, Michel René: Considérations Sur L'État Présent De La Colonie Francaise De Saint-Domingue. 2. Paris, 1776.
- J. NAGY 2012 J. NAGY László: Forradalom az Antillákon: Haiti 1789–1804. Szeged, 2012.
- JURT 2020 JURT, Joseph: La lutte des écrivains contre l'esclavage dans la France prérévolutionnaire: De Prévost à Condorcet. In: Sklavenaufstände in der Literatur – Les Révoltes d'esclaves dans la littérature. Éd. Ueckmann, Natascha – Weiershausen, Romana. Berlin, 2020. 39–62.
- KISBÁN 1987 KISBÁN Eszter: „Köleskását hoztam, mégpedig cukrozva...”: A cukor bevezetése a parasztnál Magyarországon. In: Az egri Dobó István Vármúzeum évkönyve. Szerk. Bodó Sándor – Petercsák Tivadar. Eger, 1987. 239–264.
- KISBÁN 1988 KISBÁN Eszter: A kávé bevezetése Magyarországon. *Ethnographia* 99. (1988) 149–177.

- LAFFON DE LADEBAT 1788 LAFFON DE LADEBAT, André-Daniel: Discours sur la nécessité et les moyens de détruire l'esclavage dans les colonies. Bordeaux, 1788.
- LÉVAI 2020 LÉVAI Csaba: A förtelmes kereskedelem: A rabszolga-kereskedelem és a rabszolgatartó rendszerek kialakulása a kora újkori Észak-Amerikában. Budapest, 2020.
- MANNIX – COWLEY 1973 MANNIX, Daniel P. – COWLEY, Malcolm: Fekete elefántcsont: Az atlanti rabszolgakereskedelem története 1518–1865. Budapest, 1973.
- MERCIER 1772 [MERCIER, Louis-Sébastien]: L'an deux mille quatre cent quarante: Rêve s'il en fut jamais. London, 1772.
- MIDGLEY 2005 MIDGLEY, Clare: Women against Slavery: The British Campaigns, 1780–1870. London – New York, 2005.
- MILLER 2008 MILLER, Christopher L.: The French Atlantic Triangle: Literature and Culture of the Slave Trade. Durham – London, 2008.
- MORE 1788 MORE, Hannah: Slavery. London, 1788.
- MORRIS 2019 MORRIS, Jonathan: Coffee: A Global History. London, 2019.
- NAGY JÁNOS 1792 NAGY János: Erszényházy Pál és Gyomordi Kis-Asszony, Az az: A' Kávénak és Nádméznek Drágasága. *Magyar Hírmondó*, 1792. júli. 24., 129–135.
- O'DEA 2010 O'DEA, Michael: Qu'entend-on par esclavage au 18e siècle? Voltaire, Rousseau, Diderot. In: *Littérature et esclavage: 18e–19e siècles*. Éd. Moussa, Sarga. Paris, 2010. 39–49.
- RAYNAL 1781 RAYNAL, Guillaume-Thomas: Histoire philosophique et politique des établissemens et du commerce des européens dans les deux Indes. 6. Genf, 1781.
- RAYNAL 1783 RAYNAL, Guillaume-Thomas: Histoire philosophique et politique des établissemens et du commerce des européens dans les deux Indes. 7. Genf, 1783.
- ROSCOE 1788 [ROSCOE, William]: Wrongs of Africa. London, 1788.
- ROUSSEAU 2018 ROUSSEAU, Jean-Jacques: Julie ou la Nouvelle Héloïse. Paris, 2018.
- RUDÉ 1967 RUDÉ, George: The Crowd in the French Revolution. Oxford, 1967.
- STINCHCOMBE 1995 STINCHCOMBE, Arthur L.: Sugar Island Slavery in the Age of Enlightenment: The Political Economy of the Caribbean World. Princeton, 1995.
- SZŐKE 1974 SZŐKE György: Barcsay Ábrahám: A kávéra: Egy költemény és eszmetörténeti háttere. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Szerk. Tarnai Andor – Szauder József. Budapest, 1974. 765–779.
- TOPIK 2000 TOPIK, Steven C.: Coffee. In: *The Cambridge World History of Food*. Eds. Kiple, Kenneth F. – Ornelas, Kriemhild Coneè Cambridge, 2000. 641–653.
- VOLTAIRE 1792 VOLTAIRE: Essai sur les mœurs et l'esprit des nations. In: *Oeuvres de Voltaire* 5. Paris. 1792.

- VOLTAIRE 1955 VOLTAIRE: Candide vagy az optimizmus. Ford. Gyergyai Albert.
In: Voltaire: Kisregények. Budapest, 1955. 127–228.
- WALVIN 2017 WALVIN, James: Slavery in Small Things: Slavery and Modern
Cultural Habits. Gloucester, 2017.
- WALVIN 2019 WALVIN, James: How Sugar Corrupted the World: From Slavery
to Obesity. London, 2019.

A hivatkozott 18–19. századi időszak kiadványok jegyzéke

- Erdélyi Muzéum 1814
Gazette nationale ou Le Moniteur universel 1791; 1794; 1798
Hadi és Más Nevezetes Történetek 1790–1791
Magyar Kurir 1790–1792; 1794; 1799
Magyar Hírmondó 1780–1781; 1792; 1794–1796
Minden Gyűjtemény 1789–1790; 1792